

ORIGINES (185-255 CE) KERKVADER OF KETTER?

**Een vroegchristelijk debat over theologische
uitgangspunten**

**Masterscriptie voor de cursus Ancient Scriptures and
Cultures**

Supervisor: Professor Dr. G.H. van Kooten

Meelezer: Dr. F.L. Roig Lanzillotta

Kees Brak, s2360632

23 april 2018

Index

1. Inleiding
2. Biografie Origenes
3. De bezwaren van het Oecumenisch Concilie 553 CE op een rij
4. Origenes en het Ascetisme
5. Origenes en de Apokatastasis
6. Gregory van Nyssa en de Apokatastasis
7. De Bijbelse teksten op een rij
8. De goden van Plato en de God van Origenes
Origen against Plato door Mark Julian Edwards
 - De gedachtewereld van de Platonist
 - Commentaar
 - Het verweer van Origenes
 - CommentaarDe Apokatastasis bij Edwards
Commentaar
9. I.L.E.Ramelli en de Apokatastasis bij Origenes en Gregory van Nyssa
 - Commentaar
10. Over allegorie bij Origenes en Gregory van Nyssa
 - 10-1 De visie van Origenes
 - 10-2 De visie van Gregory van Nyssa
 - 10-3 Het Hooglied volgens Origenes
 - 10-4 Het Hooglied van Gregory van Nyssa
 - Homily 1
 - Commentaar op Homily 1
 - Homily 6

Commentaar op Homily 6

Conclusies

11. Over Engelen en zielen

Gevallen Engelen

Zielen nader bekeken

12. De bestrijders van Origenes

12-1 Epiphanius van Salamis

-Commentaar

12-2 Theophilus van Alexandrië

-Commentaar

12-3 Jerome

-Commentaar

12-4 Shenoute de Arachimandriet

-Commentaar

13. Samenvatting en conclusies

14. Bibliografie

Inleiding

Origenes leefde van ca. 185 tot 255 na Christus. Hij is 69 jaar oud geworden en hij heeft zijn leven lang geschreven en gestreden om de orthodoxe leer van de vroegchristelijke kerk onder woorden te brengen. Hij kan daarom beschouwd worden als een van de eerste kerkvaders die een theologisch handboek heeft geschreven. Met name zijn *De Principiis* dat handelt over de schepping, de Drie-eenheid en de eschatologie, is te beschouwen als een naslagwerk voor de vroegchristelijke kerkelijke gemeenschap. Behalve veel andere geschriften is vooral zijn kruistocht tegen het Gnosticisme verwoordt in zijn geschrift *Contra Celsum* vermeldenswaard. Het lijvige werk geeft aan hoeveel inzet hij zich getroostte om zijn geloof in de Bijbel en de juiste exegetische ervan veilig te stellen. Tot ver in de 4^e eeuw was de “catechismus” van Origenes de toonaangevende leidraad van de christelijke kerk. Maar daar kwam verandering in. Elisabeth A. Clark schrijft in haar boek een gecondenseerde compilatie van de situatie van toen. “Shaped by the Trinitarian and ascetic debates, and in turn leaving its impact on the clash between Pelagians and Augustine, the Origenist controversy of the 390th and first years of the fifth century thus stands at the junction of several theological contestations. It also threads its way amidst Christian campaigns against pagan “idolatry” and Manichean and astrological determinism as well as networks of alliance and enmity”.¹ Een ingewikkelde strijd was losgebarsten. Origenes werd verweten dat zijn visie op de pre-existentie van zielen voor de geboorte van de mens on-Bijbels was, dat zijn visie op de Tweede persoon, Jezus, in de Drie-eenheid ketterse trekken vertoonde en zijn ideeën over de Apokatastasis, de Al Verzoening, verwerpelijk was. Deze aantijgingen bleken

¹Elisabeth A. Clark, *The Origenist Controversy*, p.3

genoeg om hem tijdens het Oecumenische Concilie van 553 na Christus in de ban te doen en als ketter te brandmerken. Het is echter de vraag in hoeverre Origenes zijn ideeën over de Alverzoening als leerstuk heeft gepresenteerd. Zelf zegt hij erover in het begin van hoofdstuk 6 van *De Principiis*: “Über das jetzige Thema dagegen halten wir, so gut wir können, eine (dialektische) Übung ab, die mehr den Charakter einer Disputation als eine Lehre hat”.²In de uitwerking van het thema van de Alverzoening komen Origenes' argumenten aan de orde. Gedurende meerdere eeuwen bleven de opvattingen van Origenes gezaghebbend tot het moment dat zijn opvattingen onderwerp werden van kritiek gedurende de controverse van de 5^e eeuw. In de periode daaraan voorafgaande had Origenes een medestander in de persoon van Gregory van Nyssa die leefde van 335-395 CE. Opmerkelijk is dat Gregory van Nyssa nooit zoveel kritiek over zijn standpunt met betrekking tot de Apokatastasis heeft gekregen als Origenes. Gregory's standpunt wordt nader toegelicht, omdat hij veel overeenkomende ideeën heeft, maar ook andere accenten ten aanzien van de Alverzoening laat zien. Vervolgens worden de Bijbelse teksten die op de Alverzoening betrekking hebben gerubriceerd. Uit het geleidelijk groeiend verzet tegen de opvattingen met betrekking tot de Alverzoening bleek dat de tegenstanders andere Bijbelteksten naar voren haalden die de Alverzoening tegenspraken. Samen met andere opvattingen van Origenes werd de controverse steeds sterker.

Met betrekking tot de pre-existentie van de ziel wordt in *Origen against Plato* een interpretatie van Mark Julian Edwards besproken.³

² Origenes, *De Principiis 1, 6, 1* uit Vier Bücher von den Prinzipien, Wissenschaftliche Buchgesellschaft Darmstadt

³ Mark Julian Edwards, *Origen against Plato*

Omdat met betrekking tot het geestelijk leven bij Origenes de ascetische levenshouding centraal staat, wordt hier eerst nader op ingegaan.

De biografische gegevens zijn nodig om te begrijpen in wat voor tijd Origenes opgroeide en leefde. I.L.E. Ramelli wordt besproken, omdat zij een zeer grondige studie heeft gemaakt over de Apokatastasis de eeuwen door en zij geldt als een autoriteit met betrekking tot dit onderwerp.

John A.T. Robinson schreef in 1950 *"In the End, God...."* Zijn boek is in 2011 opnieuw uitgegeven met commentaren en kritieken. Zijn boek wordt vermeld, omdat hij Bijbelteksten vermeldt met betrekking tot de Apokatastase die belangrijk zijn voor de meningsvorming hieromtrent.

Omdat de allegorische exegese van Origenes veel kritiek heeft opgeleverd, wordt zijn visie op allegorische exegese nader toegelicht. Origenes en in een latere periode Gregory van Nyssa hebben met betrekking tot de allegorische exegese overeenkomstige denkbeelden. Hun visies worden besproken en vergeleken. Om een meer concreet beeld te krijgen hoe zij te werk gaan wordt hun exegese van het Hooglied nader uitgewerkt.

Engelen en zielen worden besproken om het beeld van Origenes' veroordeling te completeren.

Tenslotte worden belangrijke bestrijders van Origenes besproken.

2. Biografie van Origenes

Origenes is geboren en opgegroeid in Alexandrië. Zijn geboortjaar is ongeveer 185 na Christus. De

belangrijkste gegevens met betrekking tot zijn biografie kunnen we vinden bij Eusebius in de *Historia Ecclesiastica*. Eusebius was vanaf

313 na Christus bisschop van Caesarea, de Romeinse hoofdstad van Palestina. Hoewel hij veel waardevolle gegevens nagelaten heeft, waren zijn historische data niet altijd even betrouwbaar⁴. Eusebius was een vurig bewonderaar van Origenes en hij vond in Origenes' werken de leidraad voor zijn eigen opvattingen. In zijn *Historia Ecclesiastica* beschrijft hij Origenes als een Heilige die door God van zijn jongste jaren af aan bestempeld is als een afschaduwing van genade en intellect. Een echte tabernakel van de Heilige Geest, wiens giften en talenten zouden uitstralen naar de kerk⁵.

Alexandrië was een centrum van Hellenistische cultuur en onderwijs en oude tradities ten aanzien van filosofie en literatuuronderzoek⁶. Zijn vader Leonides was professor in de letterkunde en christen. Vanwege zijn christelijke opvattingen werd hij gevangengenomen en onthoofd. Origenes wilde zijn vader volgen in de gevangenis en ook als martelaar sterven, maar zijn moeder hield hem tegen. Als oudste kind van het gezin voelde hij zich verantwoordelijk voor het wel en wee van het gezin. De leergierige Origenes studeerde veel en werd aangenomen als catecheet en moest de catechismuslessen voorbereiden op de school voor theologieonderwijs waar Clement van Alexandrië de scepter zwaaide. Hoewel hij ook grammaticaonderwijs gaf, werd bij hem steeds meer de Retor-Filosoof zichtbaar. Eusebius beschrijft het als volgt: "He

⁴ Een betrouwbare lijst met data is gegeven door E.T.Crouzel in *Origen*, Ednburgh, 1989.

⁵ J.A.McGucking, *The Westminster Handbook of Origen*, p.4

⁶ Ibid, p.3.

adopted the characteristic simple style and behaviour of the Sophist. It highlights its Christian ascetical character, and it became an iconic picture of the sleepless student of the sacred Scriptures who embraced poverty, celibacy, and the disciplines of prayer and fasting, in such a way that it co-opted Origen into the role of founding father of the monks, who were becoming more and more a feature of life in the fourth-century church when Eusebius was writing his *Chronicles*".⁷ Origenes studeerde in Alexandrië en was goed op de hoogte van de filosofische onderwerpen en vraagstukken. Hij had goede contacten met de "Midden-Platonisten" Of zoals J.A. McGuckin formuleert: "This connection can also lay claim to having at the heart of his life's work the weaving together of the philosophical and the mystical imperatives".⁸

Origenes maakte vanuit Alexandrië diverse buitenlandse reizen o.a. naar Rome, maar ook naar andere plekken waar hij dikwijls gevraagd werd om zijn theologische opvattingen nader toe te lichten. Zijn reis naar Palestina beviel hem heel goed. In Jordanië bezocht hij de Heilige plaatsen en leerde hij de bisschop Alexander van Jeruzalem kennen die later een belangrijk sponsor van hem werd. Hij vond het kerkelijk klimaat er heel erg prettig. Toen hij in 216 Alexandrië moest ontvluchten in verband met de brute behandeling van academici, was de keuze om te vluchten naar Palestina niet moeilijk. Hij werd gevraagd om lezingen te houden. Deze lezingen mochten geen preken heten, omdat hij niet tot de officiële geestelijkheid behoorde, maar het verschil tussen de lezingen en preken bleek uitermate gering. Origenes' reputatie en theologische onderlegdheid was zo bekend en bemind dat

⁷ *Westminster Handbook of Origen*, p. 4.

⁸ *Ibid*, p. 8.

hij toegelaten werd tot “full authority to preach on the Scriptures and perform the other duties of ecclestial teaching”.

In Caesarea stichtte hij de “School van Caesarea” een theologisch opleidingsinstituut. De bibliotheek die hij stichtte trok veel wetenschappers van buitenaf naar Caesarea. In Palestina was Origenes zeer productief in het schrijven van talloze geschriften. Commentaren op Bijbelboeken, maar ook zijn “Treatise on Prayer” een uitleg en toepassing van het Onze Vader. Toen de toenmalige Romeinse heerser Decius de christenvervolgingen weer ter hand nam, was ook Origenes aan de beurt, als notoir voorbeeld van het christendom. Hij werd gevangengezet en gefolterd. Na enkele jaren van gevangenschap bezweek hij ten gevolge van ernstige verzwakking en aan de gevolgen van het lijden in de gevangenis niet als martelaar, maar wel als gelovige in 254 na Christus.

3. De bezwaren van het Oecumenisch Concilie van 553 CE⁹

De integrale tekst van het Oecumenisch Concilie wordt hier weergegeven om te laten zien hoe grondig en volledig men de bezwaren tegen Origenes onder woorden wilden brengen.

De tekst luidt als volgt:

1. If anyone asserts the fabulous *pre-existence of souls* and shall assert the monstrous restoration (*apokatastasis*) that follows from it.... let him be anathema.
2. If anyone shall say that the creation of all reasonable things includes only intelligences, without knowledge and altogether *immaterial*...but that no longer desiring the sight of God they gave themselves over to worse things, each

⁹ Perceval H.R.([1899]1991), *The Seven Oecumenical Councils of the undivided Church* (Edinburgh, reprinted Grand Rapids).

one following his own inclinations, and that they have taken bodies subtle.... let him be anathema.

3. If anyone shall say that the sun, the moon and the stars are also *reasonable beings*, and have only become what they are because they have turned evil...let him be anathema.
4. If anyone shall say that the reasonable creatures in whom the divine love has grown cold have been hidden in gross bodies such as ours and have been called men, while those who have attained the lowest degree of wickedness have shared cold and obscured bodies and are become and called *demons and evil spirits*...let him be anathema.
5. If anyone shall say that a psychic condition has come from an angelic state, and moreover that a demoniac and a human condition has come from a psychic condition, and that from a human state they may become angels and demons...let him be an anathema.
6. If anyone shall say that there is a twofold race of demons, of which the one includes the souls of men and the other the superior spirits who fell to this...and that the most holy and consubstantial Trinity did not create the world, but that it was created by the working intelligence(*Nous demiourgos*) which is more ancient than the world....let him be anathema.
7. If anyone shall say that Christ...had...pity upon the divers falls which had appeared in the spirits united in the same unity (of which he himself is part), and that to restore them he passed through divers' classes, had *different bodies* and...finally has taken flesh and blood like ours...let him be anathema.
8. If anyone shall (presume to say) that God the Word....is so only in an accurate manner, and because of the

abasement, as they call it, of the intelligence.... let him be anathema.

9. If anyone shall say that it was not the Divine Logos...(who) descended into hell and ascended into heaven, but shall 9 pretend that it is *Nous* which has done this, that *Nous* of which they say (in an impious fashion)he is Christ

properly so called, and that he is become so by knowledge of the Monad...let him be an anathema.

10. If anyone shall say that after the resurrection the body of the Lord was *ethereal*, having the form of a sphere, and that such shall be the bodies of all after the resurrection.... let him be an anathema.

11. If anyone shall say that future judgement signifies the destruction of the body and that the end of the story will be an *immaterial* nature.... let him be an anathema.

12. If anyone shall say that the Heavenly Powers and all men and the devil and spirits are united with the Word of God in all respects....and that *the Kingdom of Christ will have an end*...let him be an anathema.

13. If anyone shall say that Christ is in no wise different from other reasonable beings...but that all will be placed at the right hand of God...as also they were in the feigned *pre-existence* of all things.... let him be an anathema.

14. If anyone shall say that all reasonable beings will one day be united in one, when the hypostases as well as the numbers of bodies, shall have disappeared.... moreover, that in this pretended *apokatastasis*, spirits only will continue to exist, as it was in feigned pre-existence...let him be an anathema.

15. If anyone shall say that the life of spirits shall be like to the life which was in the beginning while as, yet the spirits had not come down or fallen, so that the end and 10

the beginning shall be alike, and that the end shall be the true measure of the beginning...let him be an anathema.

In deze studie komen de bezwaren rond de (on)lichamelijkheid na de opstanding, de apokatastasis, de pre-existentie van zielen en de gevallen engelen aan de orde.

4. Origines en het Ascetisme

Origenes is in de late oudheid een sleutelfiguur als het gaat om het verstaan van een ascetische levenshouding, maar hij is tegelijkertijd niet ondubbelzinnig te begrijpen. Onder het kopje *Ascetism* beschrijft Vincent L. Wimbush hoe hij het ascetisme van Origenes interpreteert.

“What Origin made so challenging was his determination to understand ascetism not as a reference to an independent reality, a particular set of practices, a particular doctrine, or even a particular aspect or dimension of a life, but as a profound abbreviation for the whole of a particular type of orientation (*bios*) to what he and many other Christians of his time referred to as the “true life”, participation in Christ, otherworldly existence”.¹⁰ Het “echte leven” speelt zich af in een bovennatuurlijke wereld. Waar het in de lichamelijke wereld gaat om zien en waarnemen, gaat het in de geestelijke wereld om inzien en beseffen. Origenes onderstreept dit met de tekst uit Mattheus 11: 27: “Niet: Niemand heeft de Vader *gezien* als de Zoon en niemand heeft de Zoon *gezien* als de Vader, maar niemand heeft de Vader *gekend* als de Zoon en niemand heeft de Zoon *gekend* als de Vader”.¹¹ Het gaat om zien met het hart en kennen met de geest. De lichamelijke behoeften en de

¹⁰ Vincent L. Wimbush, *Ascetism in the West* minster Handbook to Origen, p. 66.

¹¹ Ibid, 1, 8.

lichamelijke lusten kunnen in strijd zijn met deze spirituele bezigheid. Zoals in Romeinen 8:6,7¹² gezegd wordt: “Wat onze eigen natuur wil, brengt de dood, maar wat de Geest wil, brengt leven. Onze eigen wil staat vijandig tegenover God, want hij onderwerpt zich niet aan zijn wet en is daartoe ook niet in staat”. Het lichaam wordt daarmee niet verworpen of ontkend, maar gezien als het noodzakelijke omhulsel van de geest die zich voorbereidt op een geestelijk leven.

Opmerkelijk is dat Origenes vanuit Bijbels perspectief een belangrijke plek toedicht aan bloed als hij Leviticus 17: 14 aanhaalt: “want het bloed is de levenskracht van elk wezen”.¹³ Hij beschouwt het bloed in engere zin als de ziel van het menselijk lichaam, omdat het alle spieren en organen van voeding voorziet. Daarom mocht je in het Oude Testament vlees waar het bloed nog inzat, niet eten.

De geestkracht van de mens, gevoed vanuit Christus’ overwinning op de kwade krachten en de wil om de baas te zijn over eigen wensen en verlangens kan de weg effenen naar Gods’ Rijk. Zoals Origenes verwoordt in *De Principiis*: “In mensen zijn duidelijk de kentekenen te herkennen van Gods’ evenbeeld, niet in de vergankelijke lichamelijke gestalte, maar in geestelijke wijsheid, gevoel van rechtvaardigheid, zelfbeheersing, dapperheid, vorming en ontwikkeling, kortom in de hele rij van menselijke deugden. De wijsgerige geest kan in het voortschrijden van het kleine naar het grote en van het zichtbare naar het onzichtbare (vgl. Kol. 1,16) tot volkomen inzicht geraken”.¹⁴ Of zoals Vincent L. Wimbush het verwoordt: “The body is not intrinsically polluted, and no human being is

¹² Tekst: *De Nieuwe Bijbelvertaling*, 2004/2007 Nederland Bijbelgenootschap, Haarlem.

¹³ Ibid, NBG

¹⁴ Ibid: *De Principiis* iv, 4, 10

naturally or fantastically oriented toward life or death (but must choose) that the believer can be made perfect only by Gods' will but must nevertheless freely choose to discipline the body to cooperate with the process of being made perfect".¹⁵ De vraag is hoeveel mensen het stadium van perfectie kunnen bereiken in deze wereld. Paulus is er in de Korinthe brief duidelijk over als hij zegt in 1 Korinthe 13 vers 9 en 12: "Want ons kennen, schiet te kort en ons profeteren is beperkt. Nu is mijn kennis nog beperkt, maar straks zal ik volledig kennen, zoals ik zelf gekend ben."¹⁶

5. Origenes en de Apokatastasis

Origenes is heftig bekritiseerd omtrent zijn mening over de wederopstanding van het menselijk lichaam. De Gnostici zijn van mening dat na de dood de mens verlost zal van zijn lichaam en in een toestand van verlichting verder zal functioneren.

De tegenpool vinden we terug bij Epiphanius van Cyprus die in een fel betoog in zijn *Ancoratus* zegt: "De volgelingen van Origenes zouden moeten belijden dat niet alleen de dode zielen opgewekt worden, maar dat zij opgewekt worden met "dit vlees"- hetzelfde vlees dat Jezus verkreeg voor zijn eigen lichaam van de Maagd Maria".¹⁷ Centraal in deze discussie staan de woorden van Paulus in 1 Korinthe 15: 42-44: "Zo zal het ook zijn wanneer de doden opstaan. Wat in vergankelijke vorm wordt gezaaid, wordt in onvergankelijke vorm opgewekt, wat onaanzienlijk en zwak is, wanneer het wordt gezaaid, wordt met schittering en kracht opgewekt. Er wordt een aards lichaam

¹⁵ Ibid, p.66.

¹⁶ Ibid, NBG.

¹⁷ Epiphanius, *Ancoratus* 87(GCS 25, 107-108).

gezaaid, maar een geestelijk lichaam opgewekt”.¹⁸ Wanneer er een aards lichaam is, is er ook een geestelijk lichaam”.

Origenes is niet geheel duidelijk in zijn uitlatingen. In zijn betoog tegen Celsus zegt hij meerdere malen dat “God aan iedereen een lichaam zal geven zoals Hij dat wil”.¹⁹ Hij zegt niet dat er geen lichaam meer zal zijn, maar dat in de overgankelijke staat de Heiligen het Kleed van de Here Jezus Christus hebben aangetrokken en zo wordt op geestelijke manier de onvergankelijke ziel het kleed van het lichaam²⁰. Brian E. Dale verwoordt het in zijn bijdrage aan het handboek over Origenes als volgt: “It is the soul, in its purified final state, that will eventually “clothe” its body or limited form, presently coarse material, with its own immortality and incorruptibility”.²¹ En verder op: “Origens’ resurrection hope is for a state of such refined materiality that bodily corruption and change for the worse will no longer be possible”. Hij lijkt hiermee een “in between” standpunt in te nemen. Het lichaam lost niet helemaal op in een geestelijk lichaam, maar blijft bestaan in een onvergankelijke vorm bekleed met een onvergankelijk ziel in een vorm zoals God dat wil.

Voor een goed begrip van de aantijgingen tegen Origenes is het belangrijk te weten dat deze discussies over de wel of geen lichamelijke wederopstanding een belangrijk issue vormden.

5. Origenes en de Apokatastasis of Alverzoening

Het 5^e Oecumenische concilie in 553 na Christus veroordeelde Origenes o.a. als ketter vanwege zijn opvattingen over de Apokatastasis of de Alverzoening. Volgens Origenes zal

¹⁸ Ibid, NBG.

¹⁹ Origenes, *Contra Celsum*, v. 18 en 19..

²⁰ Origenes, *De Principiis*, 11, 3, 2.

²¹ Brian E. Dale in *Resurrection in the Westminster Handbook to Origen*, 14 p. 185.

niemand uiteindelijk verloren gaan, maar in deze of in een van de volgende werelden tot bezinning komen en zijn uiteindelijke doel bereiken om na reiniging en boetedoening te delen in de eeuwige vreugde om bij God te zijn. In *De Principiis* zegt hij: “So werden manche in der ersten Epoche, andere in der zweiten, einige in der letzten durch besonders schwere Strafen hindurch, die lange dauern und sozusagen äonenlang zu ertragen sind, in einem besonders harten Reinigungsprozess wiederhergestellt und wieder eingesetzt“.²² En verder: „Die „Vernichtung des letzten Feindes“ ist aber zu verstehen, dasz nicht seine von Gott geschaffene Substanz vergeht, sondern seine feindliche Willensrichtung, die nicht von Gott, sondern von ihm selbst stammt“.²³

Dat niet alle mensen in *deze* wereld gered worden tot zaligheid, komt naar voren in *De Principiis*: “Es steht auszer Zweifel, dasz dereinst am Tage des Gerichtes die Güten von den Bösen, die Gerechten von den Ungerechten getrennt werden, und ein jeder durch Gottes gerechte Entscheidung an den Platz verwiesen wird, den er verdient hat“.²⁴ Onder druk van de kerkelijke traditie van zijn tijd schrijft hij in 231 AC een brief ter verdediging aan de Alexandrijnse geloofsgemeenschap dat hij er niet zeker van is dat uiteindelijk ook de duivel tot inkeer zal komen. Toch blijft hij in zijn *De Principiis* telkens terugkomen op zijn Al Verzoenende standpunt. In *De Principiis*: “Jedenfalls glauben wir, dasz Gottes Güte durch seinen Christus die ganze Schöpfung zu einem einzigen Ende führen wird, in dem auch die Feinde unterworfen werden“.²⁵ Hij onderbouwt dit met de verwijzing naar I Korinthe 15: 25: “Want Hij moet koning zijn totdat God alle vijanden aan zijn voeten

²² Origenes, *De Principiis*, 1, 6, 3 in Duitse vertaling.

²³ Ibid: III, 6, 5.

²⁴ Ibid: II, 9, 8.

²⁵ Ibid, I, 6, I

heeft gelegd”.²⁶ En verder: “Denn das Wort “Unterwerfung”, wenn es unsere Unterwerfung unter Christus meint, bedeutet es das Heil der Unterworfenen das von Christus kommt“.²⁷ Gods ’onderricht en genezing van de weerstrevende zielen kan vele werelden en eeuwen duren, maar heeft tot doel dat de afgedwaalde ziel er uiteindelijk voor kiest om blijvend tot God terug te keren. Hoewel de gelovige tijdens zijn leven een terugval kan ervaren, is het in de geest van Origenes zoals Elizabeth A. Dively Lauro zegt: “A soul once committed by God to repentance in a human body will never fall back (in another life for example) into an irrational body, since reason and choice are integral to learning, and Gods’ goodness and wisdom will unfailingly provide each soul with every opportunity to rise again”.²⁸ Belangrijk in Origenes’ visie is dat de persoon in kwestie uit vrije wil daarvoor kiest. Uiteindelijk zullen alle zielen een “volheid van deugden” bereiken en in een perfecte navolging van en gelijkheid aan God leven.²⁹ Het “Eeuwige Vuur” representeert daarbij geen eeuwige straf en afwijzing door God, maar een zelf- veroordelend geweten dat reinigt in een mate en duur die relevant is voor ieders’ schuld of verdienste met als doel om te groeien in kennis en wijsheid³⁰.

Origenes heeft zoals Elisabeth Lauro samenvat een gematigd Alverzoenend standpunt als zijn geloof in de redding van de mens. Hij had zijn eigen twijfels erover en kwalificaties ervan. Zijn standpunt werd zeker beïnvloed door het standpunt van het toenmalige kerkgezag en was niet op alle onderdelen even

²⁶ Ibid, NBG

²⁷ Ibid, 1, 6, 1.

²⁸ E.A.D.Lauro, *Universalism*, The Westminster Handbook to Origen, p.212.

²⁹ Zie hiervoor Origenes, *De Principiis* 2, 11;3, 6;en 4, 4.

³⁰ Ibid, *De Principiis* 3, 6, 9.

zeker en stabiel. Daar hebben zijn tegenstanders later gebruik van gemaakt in “the Origenist Controversy”.³¹

6. Gregory of Nyssa (331/340-395) en de Apokatastasis

Omdat Origenes en Gregory van Nyssa op meerdere gebieden overeenkomstige standpunten hadden, zoals de Alverzoening en de allegorische exegese, is het in de ontwikkeling van “Origenist Controversy” belangrijk te weten hoe gezaghebbende kerkvaders in een latere periode over deze strijdpunten hebben gedacht. Evenals Origenes was Gregory of Nyssa, de jongste van de drie “Cappadocian Fathers” het leerstuk van de *Apokatastasis* toegedaan. Hij onderschreef de hoop dat alle rationele zielen uiteindelijk terug zouden keren naar de voorwereldlijke staat van verenigd zijn met God en hij zag de hel als een periode van beperkte duur met een genezend karakter en niet als een periode van vergelding³². Gregory baseerde zijn overtuiging op twee Bijbelgedeelten. Te weten 1 Korinthe 15: 25 – 28 waarin we Paulus horen zeggen: ”Want Hij moet koning zijn totdat God al zijn vijanden aan zijn voeten heeft gelegd e.v.” en Filippenzen 2: 10 en 11: “Opdat in de naam van Jezus elke knie zich zal buigen, in de hemel, op de aarde en onder de aarde, en elke tong zal belijden: Jezus Christus is Heer tot eer van God, de Vader”.³³ Dat wil zeggen dat uiteindelijk ook Gods’ vijanden zich zullen overgeven aan God.

Zoals Steven R. Harmon zegt: “This requires the ultimate finitude of evil, for when all are subjects to God and God is “all in all”, evil can no longer exist, since it has no existence apart

³¹ Ibid, p. 214.

³² Daley, *Hope of the early church*, p.p. 85-89.

³³ Ibid, NBG.

from the choice not to be subject to God”.³⁴ Hoewel in de Westerse Christelijke traditie de nadruk wordt gelegd op de dood van Christus als de belangrijkste gebeurtenis die de redding van de mensheid veiligstelt, zien we in de Oosterse Christelijke traditie de vleeswording van Christus als geheel meer de nadruk krijgen. De vleeswording maakt het mogelijk dat de menselijke natuur gered wordt door deelname aan de goddelijke natuur. De uitspraak van Athanasius:”Christ was made human that we might be made God”³⁵, ligt geheel in lijn met Gregory van Nyssa. Voor Gregory is het beeld van God zoals dat tot uitdrukking komt bij de mens niet zozeer gelegen in het individu maar in de mensheid in zijn geheel³⁶. Blijft de vraag hoe het zit met de relatie tussen de genezende straf van het individu en het werk van Christus? Gregory heeft hier dezelfde opvatting als Origenes. Hij vergelijkt het reinigende lijden met de pijnlijke behandeling van de arts die soms nodig is om de ziekte te genezen³⁷. Zoals hijzelf verwoordt: “So also whatever sort of material accretions are become callous on our souls which have become fleshly through fellowship with the passions are cut away and scrapped off at the time of judgement by that indescribable wisdom and power of God”.³⁸

Als conclusies trekt Steven R. Harmon: “First, in the incarnation Christ unites human nature with the divine nature and so raises the whole of human nature in the resurrection. Second, in his death Christ ransoms humanity from enslavement to evil and in doing so grants salvation even to the devil and the demons. Finally, as a physician Christ performs his healing work in

³⁴ Gregory MacDonald, *All shall be well*, p. 49.

³⁵ Athanasius, *On the incarnation*, 54,3, p. 458.

³⁶ GREGORY OF Nyssa, *On the Making of Humanity* 16.16-17(PG 44:85).

³⁷ Origen, *Treatise on Prayer* 29.15.

³⁸ Gregory of Nyssa, *Catechetical Oratio* 8(GNO III/IV, 32-33), citing Matt 9:12.

applying the painful cure of purgatorial suffering to those who need it for God truly to be “all in all”³⁹. Het hele menselijke geslacht profiteert hiervan en het geeft Gregory's hoop op redding van de gehele mensheid weer. De auteur van dit artikel waarschuwt voor een dogmatisch universalisme, omdat het kan lijden tot: “indifference toward evangelistic endeavours and easy cultural accomodation rather than transformative engagement with culture”. Hij besluit met zijn eigen twijfel als hij schrijft: “I will not be surprised if I discover in the resurrection that the God revealed in Jesus Christ has saved all the people, but in the meantime, we should not account on that”.

Origenes en Gregory van Nyssa baseerden hun standpunt met betrekking tot de Alverzoening op Paulus' tekst in I Korinthe 15, Gregory voegde daar de tekst uit Filippenzen aan toe. Beiden waren van mening dat de straf die volgde op zondig gedrag geen functie van straf had, maar van catharsis. De vergelijking met een medische behandeling door een arts wordt bij beiden teruggevonden en er is zeker geen sprake van “eeuwige straf”.

7. Bijbelse teksten met betrekking tot de Apokatastasis zoals geformuleerd door Origenes, Gregory van Nyssa en John A.T. Robinson.

Bij Origenes vinden we de meest prominente tekst in 1 Korinthe 15: 25: “Want hij moet koning zijn totdat God alle vijanden aan zijn voeten heeft gelegd”. In vers 28 wordt dit nog verder benadrukt: “En op het moment dat alles aan hem onderworpen is, zal de Zoon zichzelf onderwerpen aan hem die alles aan hem onderworpen heeft, opdat God over alles en allen zal regeren”⁴⁰.

³⁹ Ibid, p.59.

⁴⁰ Ibid, NBG.

Gregory van Nyssa baseert zich op vers 22: “Zoals wij door Adam allen sterven, zo zullen wij door Christus allen levend worden gemaakt” en in Filippenzen 2: 10,11: “Opdat in de naam van Jezus elke knie zich zal buigen, in de hemel, op de aarde en onder de aarde, en elke tong zal belijden: Jezus Christus is Heer, tot eer van God de Vader”.

John A.T. Robinson vermeldt Romeinen 5: 18: “Kortom, zoals de overtreding van één enkel mens ertoe heeft geleid dat allen werden veroordeeld, zo zal de rechtvaardigheid van één enkel mens ertoe leiden dat allen worden vrijgesproken en daardoor zullen leven”.⁴¹ Ook Johannes 3: 17: “God heeft zijn Zoon niet naar de wereld gestuurd om een oordeel over haar te vellen, maar om de wereld door Hem te redden” en Johannes 12: 32: “Wanneer ik van de aarde omhoog geheven wordt, zal ik iedereen naar mij toe halen”. Johannes 6: 39, 40: “Dit is de wil van hem die mij gezonden heeft: dat ik niemand van wie hij mij gegeven heeft, verloren laat gaan, maar dat ik hen allen laat opstaan, op de laatste dag. Dit wil mijn Vader: dat iedereen die de Zoon ziet en in Hem gelooft, eeuwig leven heeft en dat ik hen op de laatste dag uit de dood zal opwekken”.⁴² In zijn betoog over Vrijheid en Universalisme betoogt Robinson dat Universalisme niet tot apathie en vanzelfsprekendheid leidt, als hij Wijsheid 15:2 aanhaalt: “Ook wanneer wij zondigen zijn we van U, omdat wij weten van Uw macht. Maar wij zondigen niet, omdat we beseffen dat we U toebehoren”.⁴³ In Colossenzen 1: 13: “Hij heeft ons gered uit de macht van de duisternis en ons overgebracht naar het rijk van zijn geliefde zoon” en vers 19 en 20: “in Hem heeft heel de volheid willen wonen en door hem en voor hem alles met zich willen verzoenen, alles op aarde en

⁴¹ John A.T. Robinson, *In the End, God....* P.93.

⁴² Ibid. p.95

⁴³ Ibid. p. 110

alles in de hemel, door vrede te brengen met zijn bloed aan het kruis”. Een voorbode vinden we in Jeremia 29: 10 in het Oude Testament: “Dit zegt de Heer: Als er in Babel zeventig jaar voorbij zijn, zal ik naar jullie omzien. Dan zal ik mijn belofte gestand doen door jullie naar Jeruzalem te laten terugkeren”.

8. De goden van Plato en de God van Origenes

Mark Julian Edwards begint hoofdstuk 2 van zijn boek met de zin: “It is an axiom rather than an argued case with many scholars that Origen’s conception of the Godhead is Platonic”⁴⁴ Het feit dat we God het beste kunnen omschrijven wat hij niet is: tijdloos, onveranderlijk, eindeloos, ongeschapen etc.... heeft deze Platonische connotatie. Of zoals Edwards zegt: “We are told that a man cannot escape the dominant thought of his epoch, and that in Alexandria “Middle Platonism” was the oxygen of all cerebral processes, so that even an earnest Christian could not fail to imbibe it with his catechism”.⁴⁵ Bij Plato is er echter geen sprake van één God, maar van meerdere Ideeën. In de transcendente wereld zijn “het Goede” en het “Heilige”. Wat wij ervan kunnen ervaren zijn slechts minieme afspiegelingen door intensieve contemplatie. Combric zegt hierover: “In short the realm of Forms or Ideas lies beyond the senses, and its denizens, being locally defined and not empirically discovered, are changeless, timeless and apprehensible only to the mind”.⁴⁶ Dat de goden van Plato wel degelijk werkzaam zijn onder ons, zien we terug in een citaat waarin een leerling van Socrates, Xenophon aan het woord komt in de *Memorabilia*: “Nevertheless, as surely as we are conscious of the sun during the day because we see all other

⁴⁴ Mark Julian Edwards, *Origen against Plato*, p.47.

⁴⁵ Ibid, p. 47.

⁴⁶ Combric, I.C.(1963), *An Examination of Plato’s Doctrine*, volume 2(London), p.p. 319-25.

things by it, so we *cannot* fail to be aware of the gods whenever we reflect upon the ubiquitous testimony of their works”.⁴⁷

Edwards vat zijn onderzoek samen om te laten zien dat de gedachtewereld van de Platonist wezenlijk verschilt van de gedachtewereld van het katholieke Christendom, als hij zegt in de volgende premissen:

Gezien het belang van zijn sterk gecondenseerde analyse wordt de onverkorte versie weergegeven, gevolgd door het commentaar.

1. Objects in the present world are fleeting, and susceptible of a definition only because they participate in, or imitate, eternal Forms which do not dwell immanently in material, but in an incorporeal and timeless realm.
2. The present universe, while it has no temporal beginning, is the creation of a demiurgic intellect, itself divine and good, but only by participation in the form of the Good itself. Even where the Demiurg is assumed to be the author of the paradigm, which he copies in the formation of the world, he is at best the second mind; although the highest principle is a prerequisite of all determinate being, it is remote, inert and best described by negative, or even contradictory, predications.
3. The business of the human soul is to contemplate the Forms, and every soul commences its existence as an incorporeal denizen of heaven. If embodiment is not the penalty of transgression in this higher sphere, transgression is the inevitable corollary of embodiment in the lower one; in either case, the soul is not the captive of

⁴⁷ *Memorabilia* 4.11-14, adapted to a Christian purpose by Mucius Felix, *Octavius* 32

the body, and if it has the luck to be a philosopher or a lover of true beauty, it will yearn for a better home.

4. Few souls return to heaven at the close of an earthly life, because the original delinquency is compounded by new sins, and any lingering recollection of the Forms is further eroded by the encroachment of new passions. Consequently, the common lot of souls when they depart from a mortal body is to pass into another one; they choose this in the interval between lives, and, with the connivance of the gods, they enter the new state after all, memories of the old have been erased.
5. The obscenities and absurdities of Homer, like those of the popular mysteries conceal deep truths which the ancients were unwilling to divulge to the impious multitude. The philosopher, by assuming a congruity between the archaic myths and those of Plato, can plumb the mind or *dianoia* of the narrative- a metaphor which justifies itself in interpretations of the *Odyssey* as a *roman-à-clef*, depicting not so much the escapades of a wily vagabond as the peregrinations of the shipwrecked soul.⁴⁸

Als commentaar wil ik hieraan toevoegen:

Net als bij Origenes verkeren 'zielen' periodiek in een tijdloze, onlichamelijke ruimte (zie premisse1). 'Zielen' keren na hun eerste lichamelijke periode terug in een volgende wereld, omdat ze bijna nooit voldoen aan criteria om terug te keren naar hemelse sferen. Pas als de herinnering aan het vorige leven helemaal uitgewist is, kunnen zij terugkeren in een volgend leven. Alleen de filosoof en de liefhebber van ware schoonheid kunnen het ideaal type benaderen, omdat ze smachten naar een betere verblijfplaats. De filosoof is in

⁴⁸ *Plato against Origen*, p. 159

staat om de diepere betekenis van de Wereldmythe, de reis van Odysseus te doorgronden. Veel van deze gedachten zullen we terugzien in het geheel andere Godsbeeld van Origines.

Origenes' Godsbeeld heeft overeenkomsten met dat van Plato. Ook Origenes gebruikt het liefst termen waarbij God beschreven wordt wat hij niet is: onlichamelijk, tijdloos, onveranderlijk, eindeloos etc. Een verschil wordt gevonden hoe je dichter bij God kan komen: "Plato may say that it is difficult to find the maker of this universe, indicating that it is not impossible for human nature to find God in a degree worthy to Him. But we affirm that human nature is not sufficient in any way to seek for God and to find him in his pure nature, unless it is helped by the God who is object to the search".⁴⁹ Origines betuigt hier zijn afhankelijkheid van een almachtige God die niet op eigen kracht bereikbaar is, maar met Zijn hulp bereikbaar is voor iedereen en niet alleen voor de filosoof. In de discussie met de filosofen haalt hij zijn argumenten niet uit het quoteren van Bijbelteksten. Over het Paganisme zegt hij: "Paganism, he, urges, is refuted by its logical and moral inconsistencies: on the other hand, the unity of creation, the antiquity of the Old Testament, the miracles of the church and fulfilment of a host of prophecies all conspire to justify submission to the authority of the written, and hence of the incarnate Word".⁵⁰ Origines beschrijft hier een God die hulp wil bieden aan degenen die naar Hem op zoek zijn en die door tal van signalen, openbaringen en geschreven woord Zijn aanwezigheid bekend heeft gemaakt.

⁴⁹ Henry Chadwick, *Origen, Contra Celsum*, VII, 42.

⁵⁰ See Fédou(1988) for Origen's strictures on paganism: Reemts(1998) for the defence of Christianity.

Edwards vat Origenes' verweer tegen Plato samen in de volgende stellingen die hier geciteerd worden:

1. He denies that any being, except the members of the Trinity, can survive without a substrate to preserve its form and individuality; consequently, he denies that there can be a creation populated only by incorporeal entities. Even in his *First Principles* he roundly declares the Ideas or Forms of Plato to be chimerical: the worlds which, on the evidence of scripture, he believes to have predeceased us were as physical as the present one: and if he suggests that forms and genera of all species and particulars have subsisted eternally in the divine intelligence, he means no more than Paul meant when he wrote that the whole creation is fulfilling the plan of God, and that he elects his saints to glory before the foundation of the world.
2. So far from being superior to thought and predication, the God of Origen is finite; he does indeed transcend what we call mind and remains invisible to the unassisted reason of his creatures, but he volunteers a knowledge of himself through revelation- above all through the revelation of his Son, the eternal Logos, whose cosmic operations are inseparable, at least in exegesis, from his incarnation in time as Jesus Christ.
3. Although he maintains that every rational creature is by nature incorporeal, he nowhere speaks expressly in his extant works of a fall of the soul from heaven, and so far, as can be seen he accords to it only an instantaneous pre-existence in the hand of God before embodiment. The passages in his writings which are commonly presumed to imply the previous existence of the soul could no less plausibly refer to its actions in the present life. The purpose of embodiment is not punishment but exercise 25

4. in virtue, so that the image of God, imparted in the creation, may be completed by the likeness, which was purposely withheld. The goal of our Christian strife is not that the
5. soul may be delivered from the body, but that the soul and body may be subsumed in spirit; the object of the consummating vision is not the Form of the Good, but God.
6. He does not admit that souls pass from one body to another, though he does hold that our characters may become more bestial, or more angelic; as our souls descend or rise on the scale of virtue. While he has learned from scripture that a demon is a fallen angel, he never says a human being may sink to this condition, and it is only in rare instances, and for our good, that an angel descends from heaven to inhabit a frame. On such occasions, the benefactor assumed a grosser body, but transmigration has not occurred because there has been no death.
7. He holds that scripture is threefold, consisting not of body and soul, but of body, soul and spirit. The spirit of scripture, like that of the regenerate saint, absorbs both soul and body without destroying them, and a spiritual interpreter will consequently uphold the literal meaning of most passages that purport to describe historical occurrences; on the other hand, historical truth is never a sufficient explanation for the presence of an episode in Holy Writ, and the deeper sense must always be pursued. The literal sense is purged but not discarded when we detect the latent spirit, just as the body is

8. purified but not lost on the final day when it becomes transparent to the inner man.⁵¹

Als commentaar wil ik hier aan toevoegen:

Menselijke wezens zijn niet in feite onlichamelijke wezens, maar een eenheid van lichaam, ziel en geest. Ook de werelden die voorbij zijn, waren fysiek. Alles verloopt volgens Gods' plan.

De God van Origenes is een persoonlijke God die zonder Zijn hulp niet te bevatten is, maar die zich bekend maakt via openbaring en wel in het bijzonder in de openbaring en vleeswording van Jezus Christus. Zielen zijn slechts korte tijd *pre-existent* en altijd in Gods' hand. Het lichaam is geen straf, maar een oefening in deugdzaamheid om dichterbij de gelijkenis aan God te komen. Het doel is niet het Idee Goed, maar God zelf. Zielen gaan na de dood niet naar een ander lichaam. Menselijke wezens zijn geen gevallen engelen en Engelenverschijningen hebben tot doel te waarschuwen, te helpen of te verblijden. Hoewel historische gebeurtenissen belangrijk zijn, is de historische waarheid niet genoeg. Het is goed om op zoek te gaan naar de diepere betekenis ervan.

Origenes moest zich wel verstaan met de gangbare meningen van zijn tijd. Het is echter opvallend hoezeer hij in zijn denken ook door deze meningen is beïnvloed. Het feit dat er meerdere werelden zijn geweest en zullen komen, lijkt voor hem vanzelfsprekend. Ook het nastreven van de perfecte deugdzaamheid is voor hem geen onhaalbare zaak, terwijl wij er nu aan twijfelen of het wel mogelijk is om in dit leven aan God gelijk te worden.

Edwards bespreekt in zijn boek *Origen against Plato* eveneens de *Apokatastasis*. Hij baseert zich daarbij op de Bijbeltekst

⁵¹ Ibid, p. 160, 161.

Handelingen 3:21: “Dat is Jezus die in de hemel moest worden opgenomen tot de tijd aanbreekt waarover God van oudsher bij monde van zijn heilige profeten heeft gesproken en waarin alles zal worden hersteld”.⁵² Hij haalt hierbij aan uit *De Principiis*: “so wird damit die vollkommene Wiederbringung der ganzen Schöpfung bezeichnet, und wenn es heiszt, die Feinde seien dem Sohn Gottes unterworfen, so ist darin die Rettung und Wiederherstellung der Verlorenen zu sehen”⁵³ en *De Principiis*: „und so gibt es zahllose Stufen von Fortschreiten, die aus der Feindschaft zur Versöhnung mit Gott kommen, und am Ende steht der „letzte Feind“, welcher „der Tod“ genannt wird, und der ebenfalls „vernichtet“ wird, auf dasz er nicht länger ein Feind sei“. ⁵⁴

Via een stapsgewijs “Voortschrijden” zullen zelfs vijanden vrienden worden en mensen die al verloren zijn, zullen in ere worden hersteld. De gedachte aan de Alverzoening zien we bij Origenes telkens terugkeren.

9. Ilaria L.E. Ramelli en de Apokatastasis bij Origenes en Gregory van Nyssa

Ilaria Ramelli onderzoekt de argumenten van de doctrine van de Apokatastasis bij Origenes en Gregory van Nyssa. De uitspraak van Paulus dat God “Alles in allen” zal zijn baseren Origenes en Gregory van Nyssa op de passages uit het Oude en het Nieuwe Testament. Ramelli tekent daarbij aan dat hun argumentatie gebaseerd is op filosofische gronden die vooral

⁵² Ibid. NBG.

⁵³ De Principiis III, 5, 7.

⁵⁴ De Principiis III,6 ,6.

terug te voeren is op het Platonisme en de allegorische exegeese, ook een erfgoed van de Hellenistische cultuur.⁵⁵

De Schriftuurlijke evidentie van Origenes wordt gevonden in I Korinthe 15: 21-28, speciaal in het laatste deel van de tekst waarin staat dat “God alles in allen” zal zijn. In De Principiis III, 6, 2-3 legt Origenes uit wat hij daarmee bedoelt: ”Ich glaube nun, dasz der Satz, Gott sei “alles in allem”, bedeutet, dasz Gott auch in jedem einzeln „alles“ ist. In dem einzeln aber wird er auf folgende Weise „alles“ sein: Wenn der vernünftige Geist gereinigt ist van aller Hefe der Sünde, wenn alle Trübung der Bosheit gänzlich beseitigt ist, dann wird alles, was er empfinden, erkennen und denken kann, Gott sein“.⁵⁶ Niet alleen in een paar of in velen, maar in allen zal God alles zijn. In hoofdstuk 6 van *De Principiis* wat handelt over het einde der dingen geeft Origenes het kader aan waarbinnen hij opereert: “Wir haben oben angegeben über welche Dinge man eine klare Lehr aufzustellen hat, und das haben wir, glaube ich, auch nach Kräften bei der Behandlung de Trinität getan: über das jetzige Thema dagegen halten wir, so gut wie wir können, eine (dialektische) Übung ab, die mehr den Charakter einer Disputation als eine Lehre hat“.⁵⁷ In het vervolg betoogt hij dat in I Korinthe 15: 25 staat dat “Christus Koning moet zijn totdat God alle vijanden aan zijn voeten heeft gelegd” en in vers 27: “Hij heeft alles aan zijn voeten gelegd”. Ramelli concludeert uit diverse passages van de Principiis dat: “this will not occur in one instant, but slowly and gradually, through infinite *aiones*, because correction and purification will take place little by little and singly. So, the times and ways will vary according to each

⁵⁵ I.L.E.Ramelli, *Gregory of Nyssa, and the Biblical and Philosophical Basis of the doctrine of Apokatastasis*, *Vigilae Christianae* 6192007), p.p. 313-356

⁵⁶ Ibid, *De Principiis* II, 6, 3.

⁵⁷ Ibid, *De Principiis* I, 6, 1.

one's merits and spiritual situation, but in the end even the enemies will be handed down to Christ".⁵⁸

Gregory van Nyssa schrijft in *De anima et resurrectione* over de Apokatastasis. Hij baseert zich behalve op I Korinthe 15: 21-28 ook op Filippenzen 2: 9 en 10: "Daarom heeft God hem hoogverheven en hem de naam geschonken die elke naam te boven gaat, opdat in de naam van Jezus elke knie zich zal buigen, in de hemel, op de aarde en onder de aarde".⁵⁹ Ramelli constateert op grond van *De anima et resurrectione* 72B dat Gregory: "sees there an allusion to the ultimate salvation of all rational creatures, angels, humans, and even demons who after long cycles of ages, when evil will have vanished and there will remain nothing else than the Good, will return to God and submit to Christ".⁶⁰ Er is echter wel een zuivering nodig. In 100-105A van *De anima et resurrectione* beschrijft Gregory dat zuivering nodig is en al naar gelang de hoeveelheid onzuiverheid en het kwaad dat zich opgehoopt heeft bij ieder individu, kan iedere ziel deugdzaamheid verwerven. Deugdzaamheid, het doel van de zuivering, betekent ook dichter bij God komen. Gelijktijdig op God wat tegelijkertijd een Platonisch doel is, evenals het definitief uitschakelen en vernietigen van het kwade.

Commentaar: Ramelli constateert in haar artikel dat zowel bij Origenes als bij Gregory van Nyssa de Apokatastasis een belangrijke overtuiging is. De opvattingen van Origenes en Gregory van Nyssa komen opvallend overeen en zijn gebaseerd op overeenkomende Bijbelteksten, met name teksten uit I Korinthe 15: 21-28. Gregory van Nyssa dicht tevens een belangrijke waarde toe aan Filippenzen 2: 9 en 10. Beide

⁵⁸ Ibid, Ramelli p.321

⁵⁹ Ibid, NBG

⁶⁰ Ibid, p. 325.

kerkvaders zijn het erover eens dat ieder mens een traject van zuivering moet doorlopen die moet leiden tot deugdzaamheid met als beloning een grotere nabijheid tot God en definitieve overwinning van het kwade. Hun overtuiging is gebaseerd op Bijbelse gronden, maar ademen een Platonische achtergrond.

Hoewel de overtuiging dat allen uiteindelijk gerechtvaardigd zullen worden, bij Origenes telkens terugkeert, schrijft hij in het begin van boek 6 van *De Principiis* wat handelt over het einde der dingen dat wat hij hierover gaat zeggen niet zo vaststaat als zijn eerder behandelde onderwerpen. Het heeft meer het karakter van een *disputatio*, een discussiestuk.

10. Over Allegorische exegese:

Een punt waar Origenes op het Concilie van 553 na Christus mede op veroordeeld is, was zijn allegorische benadering en exegese van Bijbelverhalen. Wie vertrouwd is met de toenmalige wereld waarin Origenes leefde, begrijpt maar al te goed dat deze benadering in die tijd heel gewoon was.

10-1. Origenes onderscheidt drie niveaus van interpretatie: de letterlijke interpretatie, de interpretatie met de ziel en de interpretatie met de geest. De twee laatsten zijn identiek en worden door geleerden uit onze tijd benoemd als “figuurlijk lezen”.⁶¹ De term allegorie was in de oudheid populair omdat deze voorkomt in de brieven van Paulus⁶². John J. O’Keefe:” For Origen and other ancient interpreters the term *allegoria* referred to the exegetical practice of discerning, in the text of the Bible, meanings that were not immediately evident and

⁶¹ Ibid, *De Principiis* IV, 2.

⁶² NBG Galaten 4:24.

could not be uncovered without the application of a theologically enhanced exegetical gaze. *Allegoria* allowed Origen, and most later patristic interpreters, to retain the **Old Testament**⁶³ as a living text of the Christian church.”⁶⁴ Met name veel critici uit onze tijd hebben deze methode als onverteerbaar bestempeld, omdat deze geen recht deed aan de originele tekst. Zo vond men de interpretatie van het Hooglied als het verhaal van gelovige in relatie tot God onrechtmatig en het verhaal van de uittocht uit Egypte en de doortocht door de Rode Zee als een “type” van de passage van Christus en de Christen van de dood naar nieuw leven, wel gerechtvaardigd, omdat een dergelijke interpretatie geen geweld deed aan de integriteit van het bronverhaal. Dus *allegorie* was niet toegestaan, maar typologie wel. Bij de kerkvaders is het onderscheid echter moeilijk vast te stellen en was het erg verwarrend. Bij Origenes komen we vaak de term *anagogische* interpretatie tegen, wat zoveel betekent als spirituele interpretatie. Onder invloed van de *Origenist Crisis* raakte de term *allegoria* steeds verder in diskrediet. In de praktijk werd de allegorische interpretatie echter gewoon door gebruikt. Origenes was ervan overtuigd dat de letterlijke tekst vaak van beperkte waarde was. De tekst kon dienen als instructie voor de spirituele debutant, maar degenen die wilde groeien in geloof hadden eerst de psychische en vervolgens de pneumatische betekenis nodig als ze werkelijk wat wilden hebben aan de blijvende voedingswaarde van de Schrift. Het verschil tussen de psychische betekenis (de waarneming van de ziel) en de geestelijke, pneumatische betekenis (de waarneming van geest en verstand), is niet altijd even duidelijk, maar voor Origenes was de laatste het belangrijkste. Volgens John O’Keefe: “Allegory allowed Origen to read the whole Bible

⁶³ Het Oude Testament is in het citaat vet gedrukt.

⁶⁴ John J. O’Keefe, *The Westminster Handbook to Origen*, p. 49.

as a revelation of the progressive kingdom of Christ. He used it to describe the fulfilment of Gods' plan for the world, the details of which are not accessible through the letter alone."⁶⁵

Origenes geeft ook voorbeelden uit de Bijbel waar de letterlijke betekenis ondergeschikt is aan de figuurlijke betekenis, zoals in I Korinthe 9:9 e.v.: "Want in de wet van Mozes staat geschreven: Gij zult een dorsende os niet muilbanden. Bemoeit God Zich soms met ossen? Of zegt hij dit in elk geval om onzentwil? Ja, om onzentwil werd het geschreven, omdat de ploeger moet ploegen in hope, en wie dorst (moet dorsen) in de hoop zijn deel te ontvangen."⁶⁶ Volgens Origenes moeten wij op zoek naar de verborgen wijsheid, ook in de teksten die wij lezen, zoals bij Paulus in I Korinthe 2:6 e.v.: "Toch spreken wij wijsheid bij hen, die daarvoor rijp zijn, een wijsheid echter niet van deze eeuw, noch van de beheersers van deze eeuw, wier macht tenietgaat, maar wat wij spreken, als een geheimenis, is de verborgen wijsheid Gods, die God(reeds) van eeuwigheid voorbeschikt heeft tot onze heerlijkheid."⁶⁷ Zo zijn ook niet alle Israëlieten Israëliet volgens Paulus wanneer hij zegt in Romeinen 2:28 e.v.: "Want niet hij is een Jood, die het uiterlijk is, en niet dát is de besnijdenis, wat uiterlijk aan het vlees geschiedt, maar hij is een Jood, die het in het verborgene is, en de (ware) besnijdenis is die van het hart, naar de geest, niet naar de letter. Dan komt zijn lof niet van mensen, maar van God."⁶⁸ Als reactie hierop zegt Origenes: "Wenn nämlich die Entscheidung über den Juden nach etwas Verborgenes getroffen wird, dann musz man erkennen, dasz es so, wie es ein Geschlecht leiblicher Juden gibt, auch ein Volk der „Juden

⁶⁵ Ibid, p.50

⁶⁶ NBG I Korinthe 9:9.

⁶⁷ NBG I Korinthe 2:6.

⁶⁸ NBG Romeinen 2:28,29.

im verborgenen“ gibt, wenn nämlich die Seele aus gewissen verborgenen Gründen diese edle Herkunft besitzt. Es gibt aber auch viele Weissagungen über Israel und Juda, die ihnen die Zukunft verkündigen und offensichtlich keiner geheimnisvollen höheren Deutung bedürften. Wenn aber die in sinnlichen Vorstellungen ausgesprochener Verheisungen geistig sind, dann sind auch die gemeinten Empfänger keine leiblichen.“⁶⁹ Uit deze voorbeelden blijkt voldoende hoe belangrijk Origines deze figuurlijke verklaringen vindt en hoe ze Bijbels te verklaren zijn.

10-2. Gregory van Nyssa heeft zijn eigen opvattingen over *allegoria*. Als hij in de geschiedenis van Jacob en Laban in Genesis 30:37-43 de witte takken die Jacob in de drinkbakken legt om zijn veestapel te vermeerderen om zo Laban te benadelen als een symbool ziet voor de doop waarbij hij Jacob vergelijkt met Christus en Laban met de duivel, verdedigt hij zijn allegorie. Hij verandert niets aan het verhaal en hij blijft zo dicht mogelijk bij de letterlijke betekenis van het verhaal (*Diem lum: GNO IX 232, 19*). Hij hecht ook niet zo aan de term allegorie. Voor hem zijn alle vertaalde vormen van interpretatie, evenals metaforen, typologieën en andere figuurlijke expressies, acceptabel. De letterlijke betekenis geldt voornamelijk voor de geboden, directe voorschriften en de vaststelling van de godheid van Christus. Hij onderstreept dit met de tekst van Paulus uit 2 Korinthe 3:6: “Want de letter doodt en de Geest maakt levend.”⁷⁰ Hubertus R. Drobner vat het samen in 4 punten:

1. Gregory's allegorie is gebaseerd op soteriologie en ethiek. De mens is gevangen in de verleidingen van de materiële

⁶⁹ Ibid, *De Principiis IVB*, 3, 6.

⁷⁰ NBG 2 Korinthe 3:6.

wereld. Het doel is terugkeer naar Gods gelijkenis en een vluchten van het kwaad. De allegorische uitleg van de Schrift dient een voortdurende verheffing van de geest tot God.

2. Hoewel woorden en spreken over God nooit toereikend zijn om aan God gelijk te worden, kan allegorische uitleg helpen om de Schrift en de deugden beter te leren kennen en om kennis van God op te doen in een continu en oneindig proces.
3. Goddelijke kennis kan alleen verkregen worden als er geloof en vroomheid aanwezig is bij de uitlegger van de allegorische benadering.
4. De tekst, door God ingegeven, blijft belangrijk als gids en middel voor educatie aangepast aan de menselijke beperktheid.⁷¹

Gregory van Nyssa vergelijkt het met het graan dat eerst geschikt gemaakt moet worden voor consumptie: het moet gedorst, gewand, gedroogd en gebakken worden in een oven om gegeten te kunnen worden.

10-3. Het Hooglied volgens Origenes nader bekeken

Christopher King bespreekt Origenes' *Homilies on the Song of Songs*. Hij benadrukt de twee aspecten van het tractaat:

1. "It is an unique scripture in which the eschatological nuptials of Christ and his Bride are really present as text".

⁷¹ Maspero, Giulio, Mateo Seco, Lucas F.; *the Brill Dictionary of Gregory of Nyssa*, Leiden; Boston: Brill 2010, p.p. 24-26.

2. “The spirit of Scripture unveiled, laid bare and fully manifest in all its erotic powers to lure, inflame, and make the reader “one spirit “with the Lord.”⁷²

In Origenes' commentaar wordt alle letterlijke interpretatie van het Hooglied uitgesloten. Hij behandelt het Hooglied als een volledige allegorie. Of zoals King formuleert: “The whole text in its every aspect and modality speaks in this manner, with no surplus what so ever of a conventional, obvious, or corporeal meaning remaining behind.”⁷³

Enkele voorbeelden:

Kussen (Hooglied 1:2) is onderricht in wederzijds liefhebben⁷⁴. In Hooglied 1:6a: “Kijk niet op mij neer omdat ik donker ben, omdat de zon mij heeft gebrand”, gaat het om het oordeel van de zon der gerechtigheid over de ziel die gerepresenteerd wordt in de vrouwelijke spreker⁷⁵. Hooglied 2:3: “Ik verlang in zijn schaduw te zitten” gaat om rusten in de schaduw van Christus' aanwezigheid.⁷⁶ Als de duif wegwiekt, gaat het om degenen die Christus' dood hebben geaccepteerd en van aardse en lichamelijke plekken naar hemelse plekken vliegen.⁷⁷

In de proloog van zijn commentaar wil hij ook met de syntaxis van de titel duidelijk maken dat het niet gaat om zomaar een lied, maar dat het gaat om het ultieme lied: “het Lied der liederen”.⁷⁸ Het gaat ook niet om het Hooglied van Salomo,

⁷² King, Christopher J. *Origen on the Song of Songs As the Spirit of Scripture*, Published to Oxford Scholarship Online, February 2006.

⁷³ Ibid: Chapter One, *The Song of Songs as “total allegory”*.

⁷⁴ Origène, *Commentaire sur le Cantique des Cantiques* (SC375), 1,1,8-5(SC375.176-86)..

⁷⁵ Ibid, Cant. 2.5.5-9(SC 375.300.2)

⁷⁶ Ibid, Cant. 3.5.9-19(SC376.528-34).

⁷⁷ Ibid. Cant. 4.1.5(SC376.680).

⁷⁸ Ibid. Cant.Prol.429

maar om het Hooglied, van Salomo. De komma maakt het verschil.

Mijn conclusie luidt:

Origenes wil op onversneden wijze duidelijk maken dat het Hooglied niets te maken heeft met de lichamelijke liefde, maar dat het een zich ontwikkelend *dramatisch* gebeuren is dat toewerkt naar de het huwelijk tussen God en zijn gelovigen. De mystieke elementen versterken het proces waarbij de gelovige toegroeit naar een versmelting met de Heilige Geest.

10-4. Het Hooglied volgens Gregory of Nyssa nader bekeken

Richard A. Norris Jr. legt uit dat Gregory of Nyssa een sterk onderscheid maakt tussen de waarneembare, materiële wereld en de te begrijpen immateriële wereld. Deze laatste wereld is niet toegankelijk voor onze zintuigen. De te begrijpen wereld is weer onderverdeeld in: “God the Creator(the uncreated) and that segment or division of the intelligible realm that comes to be, that is created.”⁷⁹ Omdat wij allemaal “created beings” zijn, kunnen we God “nog” niet kennen en zijn we altijd onderweg. We kunnen wel vorderen op die weg en wat we te weten komen met ons intellect kan steeds verder samenkomen. Maar als we ons intellect, ons kennend vermogen afkeren van God en ons heil zoeken in de zintuiglijke wereld en wat we om ons heen waarnemen, raken we daar steeds meer op gericht. Volgens Norris: “The human project is the restoration of the divine image, the return of humanity, intelligible and perceptible, to its original identity.”⁸⁰ En het Goede wat de menselijke natuur zoekt kan samengevat worden in het volgende: “virtue makes

⁷⁹ R.A.Norris Jr., *Gregory of Nyssa and his fifteen Homilies on the Song of Songs*, p. xxv.

⁸⁰ Ibid, p. xxxviii

the vision of God possible, and the vision of God makes virtue possible. Progress in respect of either virtue or knowledge entails progress in the other.”⁸¹ In het vervolg van zijn artikel vraagt Norris zich af wat het uiteindelijke doel van de Song of Songs is, waar is het op gericht? Hij komt tot de conclusie: “The aim of the Song of Songs is indeed to present the way of love-desire- as what which draws people to chase after the Word towards a marriage with the Divine, but Gregory introduces a distinct qualification into this tradition. He does not share the Platonist distaste for the unlimited and therefore indefinable. Gregory sees the ultimate Good as that which is “beyond being” and therefore as infinite, beyond intelligibility. Perfection for the believer is never reached, because it consists in unending transformations that lead to a goal that is reached in never being fully attained.”⁸²

Hoe zien we dat terug in de Homilies van Gregory van Nyssa. Homily I en Homily 6 worden nader bekeken.

De volgende sub vragen komen aan de orde:

1. Wie bestempelt hij als hoofdpersonen?
2. Welke Bijbelteksten gebruikt hij om zijn benadering te onderbouwen?
3. Waar staat de vrouwelijke en de mannelijke hoofdpersoon voor?
4. Hoe gaat Gregory of Nyssa om met erotische symbolen?
5. Wat is volgens Gregory of Nyssa het uiteindelijke doel van het Hooglied?

Homily I

⁸¹ Ibid, p. xxix.

⁸² Ibid, p. xxxvii.

Gregory of Nyssa schreef zijn *Homilies* op verzoek van een vooraanstaande weduwe Olympias die een klooster bestuurde gericht op armen- en ziekenzorg. Hij schrijft echter in het begin dat het niet alleen bedoeld is voor de “ingewijden” , maar ook voor “the more fleshly folk for the sake of the spiritual and immaterial welfare of their souls.”⁸³ In zijn voorwoord verdedigt hij zijn allegorische interpretatie en het belang om het lezen van het Hooglied toe ontdoen van iedere relatie met de lichamelijke liefde tussen man en vrouw: “to ascertain by every possible means whether perhaps one can discover a meaning higher than on the surface sense, one that leads the mind upward in the direction of something more divine and incorporeal.”⁸⁴ Als Gregory of Nyssa iets beweert, zal hij dat altijd proberen te onderbouwen met teksten uit de Bijbel.

Hooglied: 1-4

Hooglied van Salomo

Laat hij mij kussen

Laat zijn mond mij kussen!

Jouw liefde is zoeter dan wijn, zoet is de geur van je huid,

Je naam is een kostbaar parfum.

Daarom houden de meisjes van jou. Neem mij met je mee.

Laten we rennen!

Mijn koning brengt mij in zijn kamers.

Laten we juichen en zingen om jou!

Laten we jouw liefde prijzen,

⁸³ R.A.Norris Jr., *Homilies on the Song of Songs*, Introduction p. xxi.

⁸⁴ Gregory of Nyssa, *Homilies on the Song of Songs*, preface p.9.

Meer nog dan de wijn.

*Natuurlijk houden de meisjes van jou!*⁸⁵

Gregory of Nyssa begint zijn uitleg met te zeggen dat je het verhaal pas mag binnentreden als je aan bepaalde voorwaarden voldoet: “You who in accordance with the council of Paul have taken off the old humanity with its deeds and lusts like a filthy garment (Kolossenzen 3:9) and have clothed yourself by purity of life in the lightsome raiment of the Lord. Enter the inviolate bridal chamber dressed in white robes of pure and undefiled thoughts.”⁸⁶ In zijn verdere betoog laat hij zien dat de Bijbelboeken Spreuken, Prediker en Hooglied een opeenvolgende éénheid vormen. Spreuken geeft wijze lessen voor opgroeiende kinderen, Prediker onderwijst voor het leven van alledag en het Hooglied is het uiteindelijke hoogtepunt met veel contemplatieve waarde en mystieke elementen. De vrouwelijke hoofdpersoon is bij Gregory of Nyssa al heel snel de Bruid en hij vergelijkt de Bruid met de opperste wijsheid wat hij weer relateert aan de Wijsheid zoals deze in Spreuken 3 wordt beschreven. Spreuken 3:16 e.v. “Met haar ene hand schenkt ze een lang leven, eer en rijkdom, haar paden zijn vredig. Ze is een levensboom voor wie haar omhelst, wie haar omarmt mag zich gelukkig prijzen.” In Spreuken 8:20 zegt de Wijsheid (de Bruid): “Ik ga de weg van de rechtvaardigheid, ik volg de paden van het recht.” Verderop vergelijkt Gregory of Nyssa de Bruid met Mozes wanneer God zegt in Numeri 12:8: “Met hem(Mozes) spreek ik rechtstreeks, duidelijk, niet in raadsels, en hij aanschouwt mijn gestalte.” Opmerkelijk vindt Gregory of Nyssa dat het Hooglied begint met de Bruid die

⁸⁵ NBG Hooglied 1:1-44.

⁸⁶ Ibid, p.15.

verlangt naar de Bruidegom, en niet andersom.⁸⁷

Bruidscadeaus zijn er in overvloed: “remission of transgressions, forgetfulness of misdeeds, removal of sins, transformation of nature, change of the corruptible into the incorruptible, delight of paradise, honour of kingdom, joy without end.”⁸⁸

Tussendoor waarschuwt Gregory of Nyssa om niet aan het stoffelijke leven te hechten, wanneer hij zegt: “Let each depart from himself and get beyond the material cosmos and ascent somehow, by way of impassibility, into paradise, and having purity been made like God.”⁸⁹ We zien hier de Socratische invloeden van zijn opvoeding en scholing.

Kussen met de mond. Gregory of Nyssa vergelijkt de mond met de mond van Jezus die de woorden van het eeuwige Leven uitspreekt in bij voorbeeld Johannes 6:68 waar Petrus zegt: “Naar wie zouden we moeten gaan? U spreekt de woorden die eeuwig legen geven.” Op een andere wijze vergelijkt hij de mond van de zoekende gelovige in Psalm 119:131: “Dorstig opent zich mijn mond, zo hunker ik naar uw geboden.” De kus omschrijft Gregory van Nyssa als een handeling die alle vuil reinigt. Hij haalt hier Lukas 7:45(de zalving van Jezus’ voeten door een vrouw) aan, waar staat geschreven: “Je hebt me niet begroet met een kus, maar zij heeft, sinds ik hier binnenkwam, onophoudelijk mijn voeten gekust.” In zijn verdere betoog gaat hij in op het verschil tussen melk en wijn. Wijn geeft wel een tijdelijke vreugde, maar “de melk van goddelijke borsten” geeft veel meer: “The milk of the divine breasts is superior by comparison with the wine that brings gladness that all human wisdom and knowledge as well, as every power of discernment

⁸⁷ Ibid, p.24.

⁸⁸ Ibid. p.27.

⁸⁹ Ibid. p.217.

and direct apprehension are incapable, in comparison, of matching the simple fare of divine teachings.”⁹⁰

Mijn commentaar op Homily I:

Gregory of Nyssa doet heel erg zijn best om de interpretatie van het Hooglied naar een hoger plan te tillen. De vrouwelijke hoofdpersoon is al heel snel de Bruid en de mannelijke hoofdpersoon is de Bruidegom en God. Relaties met lichamelijke liefde of erotiek worden rigoureuus uitgebannen en het streven is erop gericht om een zuiver en perfect mens te worden die verlangt met God (de Bruidegom) verenigt te worden. Het is zijn keuze om de Bruid te vergelijken met “de Wijsheid en de Rechtvaardigheid” en die weer te relateren aan de genoemde uitspraken in het Bijbelboek Spreuken en het boek Psalmen. Mozes blijkt hier bijna een voorbeeld te zijn van een perfect mens (de Bruid van God) met wie God rechtstreeks spreekt en wie Gods’ gestalte mag zien. Hoewel de Bijbelse citaten niet uit de lucht gegrepen zijn, doen ze wat gezocht aan. Het kussen met de mond wordt vergeleken met de woorden die uit Jezus’ mond komen en met de mond van de dorstige gelovige die hunkert naar Gods’ geboden. De borsten die melk geven en die beter verzadigen dan wijn, zijn mannelijke, goddelijke borsten.

Homily 6

Hooglied 3:1-8

’s Nachts in mijn slaap zoek ik mijn lief.

Ik zoek hem, maar ik vind hem niet.

Laat ik opstaan, rondgaan in de stad,

⁹⁰ Ibid, p.37.

*Laat ik de in de straten en op de pleinen,
Zoeken naar mijn allerliefste.*

Ik zoek hem, maar ik vind hem niet.

De wachters vinden mij

Op hun ronde door de stad.

“Hebben jullie mijn lief ook gezien?”

*Nog maar nauwelijks ben ik hun voorbij
of ik vind mijn lief.*

Ik grijp hem vast en laat hem niet meer los

Totdat ik hem gebracht heb in mijn moeders' huis

Inde kamer die mij baarde.

Meisjes van Jeruzalem,

Ik bezweer je bij de gazellen, bij de hinden op het veld:

Wek de liefde niet, laat haar niet ontwaken

Voordat zij het wil

Wie is zij,

Die daar komt uit de woestijn

Als een zuil van rook;

In een wolk van mirre,

in een geur van kostbare kruiden?

*Kijk! Salomo's draagstoel,
Omringd door zestig helden
Uit de keurtroepen van Israël,
Allen met zwaard op de heup,
bedacht op nachtelijk gevaar.*

Gregory of Nyssa begint zijn uitleg met het verschil aan te geven tussen wat waarneembaar en materieel is en wat verstaanbaar, begrijpelijk en immaterieel is: “The nature of things that exist is divided. On the one hand, there is what is perceptible and material, on the other hand, that which is intelligible and nonmaterial. Of these two the intelligible has neither limit nor border. No endpoint can be conceived for it.”⁹¹ Hij vergelijkt dit met een Bijbeltekst uit Filippenzen 3:13: “Ik beeld me niet in dat ik het al bereikt heb, maar één ding is zeker; ik vergeet wat achter mij ligt en richt mij op wat voor mij ligt.” Hij doelt hier op het verschil tussen de lichamelijke liefde en het lichamenlijk verlangen met zijn beperkingen en de geestelijke liefde en het geestelijk verlangen die geen grenzen kennen. Vervolgens beschrijft hij de schoonheid van de Bruidegom zoals de Bruid dat ervaart: “He appears neither under a single aspect nor in one and the same place, but leaps upon the mountains from the ridges to the heights of the hills. After all this, it seems that the soul has been blessed with ascent to heights and has attained the highest of her desires. Ending with: *My beloved is mine, and I am his.*”⁹² Hij adstrueert dit met de Bijbeltekst Markus 12:30: “Heb de Heer, uw God lief met geheel uw hart, met geheel uw ziel, met geheel uw verstand en met geheel uw kracht.” Het wordt nog prangender

⁹¹ Ibid, p.185.

⁹² Ibid, p.189

als de Bruid haar Geliefde niet kan vinden en zelfs de wachters waar ze normaal haar vertrouwen op stelt, niet weten waar Hij is: “As, then, she went in persistent curiosity of her understanding through the whole of that supracosmic city and even among intelligible and incorporeal beings did not see the object of her desire, leaving behind everything she had already found and in this way recognized the object of her search, whose existence is known only in incomprehension of what it is, in whose case every conceptual trait is an obstacle to its discovery for those who seek. At the end she finds her Beloved through *faith*.”⁹³ Dus zelfs de verstaanbare, begrijpelijke en onlichamelijke eigenschappen van het menselijk wezen schieten te kort om God te vinden, alleen door volharding in geloof wordt de Geliefde gevonden. Gregory of Nyssa eindigt zijn beschouwing als hij spreekt over de draagstoel van Salomo met de zestig helden. Hij ziet hierin de mystieke, numerieke betekenis van de eenheid van het nieuwe Israël die een veilige have biedt voor de gelovige.

Mijn commentaar op Homily 6

Gregory of Nyssa beschrijft hier de zoektocht van de Bruid waarbij de Bruidegom in hoge superlatieven wordt beschreven. Hoewel hij de analogie met de lichamelijke liefde niet uit de weg gaat, stelt hij de verstaanbare, begrijpelijke en onlichamelijke liefde tot God ver boven alles. Deze liefde kent geen grenzen en het verlangen naar meer wordt in dit leven nooit bevredigt, maar geeft al meer satisfactie dan welk “werelds” verlangen dan ook. Hoewel hij “the intelligible and the nonmaterial” als van een hogere orde beschouwt, blijkt uiteindelijk dat alleen het geloof de zoektocht tot een succes maakt.

⁹³ Ibid, p.195.

Conclusies:

1. Gregory of Nyssa kiest overtuigend voor een allegorische uitleg van het Hooglied. Een andere meer seculiere benadering is voor hem niet denkbaar en hij merkt regelmatig op dat we onze waarneembare, lichamelijke gewaarwordingen niet moeten toepassen op het Hooglied.
2. In zijn beschouwingen maakt hij een duidelijk onderscheid tussen het waarneembare, lichamelijke versus het begrijpelijke, niet-lichamelijke.
3. Hij gebruikt de zinnelijke liefde wel als analogie voor de spirituele liefde, maar hij legt ook uit waar de vergelijking niet meer opgaat.
4. In zijn allegorische uitleg is de vrouwelijke hoofdpersoon al heel snel de Bruid en God de Bruidegom.
5. De Bruid is de verpersoonlijking van de ware wijsheid en rechtvaardigheid. Het bewijs haalt hij uit de geciteerde Bijbelteksten, met name het boek Spreuken, maar ook uit het boek Psalmen en het boek Numeri. Paulus geeft in bepaalde teksten de bevestiging van zijn uitleg.
6. Homily 6 vertelt over de zoektocht van de Bruid en we vinden daar de beschrijving van de Bruidegom met al zijn kwaliteiten. De zoektocht die nooit ophoudt, maar ondertussen veel satisfactie geeft.
7. Kussen, de kus en de melk van de borsten worden door hem op geheel eigen wijze van een betekenis voorzien.

11. Over Engelen en zielen

Volgens Origines heeft Gods' hemel ook een ordening. De engelen hebben allen een eigen taak die hen door God is toegewezen en die passend is voor hun capaciteiten. Origines schrijft hierover: "Diese Ämter, so musz man annehmen, haben sie sich verdient, und zwar in der Weise, dasz jeder einzele auf Grund seiner Verdienste, entsprechend seinem Eifer und seine Tugenden, die er vor der Schaffung dieser Welt geübt hat, (ein solches Amt) erhielt. Gott selbst entschied und billigte, dasz einem Engel die Kirche von Ephesus anzuvertrauen, einem anderen die von Smyrna (vgl. Openbaringen 2:1 en 8)."⁹⁴ Hoewel de meeste Engelen gediensstige geesten zijn, zijn er ook Engelen die ervoor kiezen om zich te laten leiden door boze krachten en zich zo van God laten afleiden. In hoofdstuk I, 5, 2-3 van *de Principiis* wat handelt over de vijandelijke machten schrijft Origines in hoofdstuk I, 5, 3 over afvallige Engelen en machten het volgende: "Die Engel und Throne und Herrschaften, die Gewalten und Herrscher der Welt und der Finsternis, und 'jeder Name, der genannt werden mag, nicht allein in dieser Welt, sondern auch in zukünftigen' (Efeze 1: 21) sind Seelen von solchen Körpern, die sie entweder aus Verlangen oder zum Dienste angenommen haben. -Alle körperlosen und unsichtbaren vernünftigen Geschöpfe gleiten, wenn sie in Nachlässigkeit verfallen, allmählich auf niedere Stufen herab und nehmen Körper an je nach der Art der Orte, zu denen sie herabsinken: z.B. erst aus Äther, dann aus Luft, und wenn sie in die Nähe der Erde kommen, umgeben sie sich mit noch dichteren Körpern, um schlieszlich an menschliches Fleisch gefesselt zu werden."

⁹⁴ Ibid, *De Principiis*, 1,8, 1.

Verlangen moet hier gezien worden als moreel verval en Dienst moet gezien worden als afvallige geesten die op een bepaald moment aangeboden hebben om bij voorbeeld als ster dienst te gaan doen. In *de Principiis* worden in het aanhangsel bij I,8 critici van Origines aan het woord gelaten. Namen als Antipater von Bostra, Leontius von Byzanz, Epiphanius en Justinianus komen aan het woord, om Origines aan te vallen op vooral deze voorlichamelijke wereld waarbij zelfs Engelen afvallig worden. Opvallend is dat in het geheel van Origines' werk dit slechts een klein gedeelte vormt, waarvan hij ook later zegt dat het geen status van leerstelling heeft, maar bedoeld is als discussiestuk en poging tot onderzoek. Samen met de andere bezwaren, maar vooral deze uitlatingen hebben uiteindelijk geleid tot zijn excommunicatie uit de Christelijke kerk.

Wat zegt de Bijbel over Engelen?

Engelen verschijnen voor de tweede maal in de Bijbel in Genesis 18:1-5 waar staat: "De Heer verscheen opnieuw aan Abraham, bij de eiken van Mamre. Op het heetst van de dag zat Abraham in de ingang van zijn tent. Toen hij opkeek, zag hij even verderop plotseling drie mannen staan.

Onmiddellijk snelde hij de tent uit, naar hen toe. Hij boog diep en zei: Heer wees toch zo goed uw dienaar niet voorbij te gaan. Ik zal water voor u laten halen, zodat u uw voeten kunt wassen, maak het u hier onder de boom intussen gemakkelijk. Ik zal u ook iets te eten brengen, zodat u weer op krachten kunt komen voordat u verder gaat. Daarvoor bent u immers bij uw dienaar langsgekomen? Zij antwoordden: Wij nemen uw uitnodiging graag aan." ⁹⁵Abraham en engelen lijken bij elkaar te passen.

⁹⁵ Ibid, NBG, Genesis 18:1-5.

De bedelaar uit Lukas 16:22 wordt op de dag dat hij sterft door de engelen weggedragen om aan Abrahams' hart te rusten.

Deze engelen worden zowel in de Joodse, de Christelijke en de Islamitische traditie beschreven. In de Quran 51:24-28 vinden we dezelfde engelen met het verschil dat zij niet aten, waarna het voor Abraham duidelijk werd dat het engelen waren.

Opvallend is dat de engelen geen naam hebben, hun boodschap brengen en weer verdwijnen.

In het boek Jozua lezen we: "Toen Jozua eens in de omgeving van Jericho liep, zag hij plotseling een man tegenover zich met een getrokken zwaard in de hand. Jozua ging op hem af en vroeg: Hoor je bij ons of bij de vijand? De man antwoordde: bij geen van beide, ik ben de aanvoerder van het leger van de Heer. Daarom ben ik hier. Jozua viel op zijn knieën, boog diep voorover en vroeg hem: Mijn Heer ik ben uw dienaar, wat beveelt u mij?"⁹⁶ Ook hier weer een engel zonder naam met een speciale boodschap. In I Koningen 22: 19 horen we Micha zeggen: "Ik zag de Heer op zijn troon, en aan weerszijden van Hem stonden alle hemels machten opgesteld."⁹⁷ De Heer van de hemelse machten is een connotatie die in I en 2 Samuël, I en 2 Koningen, Jesaja en Jeremia vaak gegeven wordt. In Genesis 3: 24 vinden we de eerste engelen, de *Cherubim*, die de ingang van het paradijs bewaken om te voorkomen dat Adam en Eva weer terug zouden komen.

Een belangrijk boek met betrekking tot engelen is het boek Daniël. David A. Jones schrijft: "The book of Daniel marks an important stage in the development of ideas about angels. It has a concept of different ranks of angels and of angels appointed to watch over different cities and nations. This book

⁹⁶ Ibid, NBG Jozua 54:13,14.

⁹⁷ Ibid, NBG I Koningen 22:19

gives the names of two angels: Michael and Gabriel.”⁹⁸ Meer namen worden genoemd in het boek Henoch. In dit boek wordt ook gewag gemaakt van de val van engelen. In de post-exilische periode was er een levendige belangstelling voor engelen. Jones schrijft: “there was a greater concern with hierarchies, ranks, or number of angels; there was a growing devotion to a particular guardian angel assigned to each person; there was increasing talk about demons and the figure of a chief of demons, the Satan, the enemy of God and of mankind.”⁹⁹ The Talmoed, een collectie boeken geschreven door rabbi’s tussen 200 en 400 CE vermeldt het verhaal dat engelen de schapen van Laban veranderen ten gunste van de kudde van Jacob en ook het bezoek van de engelen aan Abraham wordt uitgebreider beschreven vooral waar het de gastvrijheid van Abraham beschrijft. De engelen hebben hier ook namen: Michaël, Gabriel en Raphael.

In het Nieuwe Testament worden twee engelen bij name genoemd. De engel Gabriel die die bij Maria de geboorte van Jezus aankondigt(Lukas1:26-38) en Michaël die vecht tegen de duivel. In Judas 9 staat: “zelfs de aartsengel Michaël waagde het niet de duivel te beschuldigen en te veroordelen toen hij met hem twistte over het lichaam van Mozes.”

In Openbaringen 12: 7 lezen we: “Toen brak er een oorlog uit in de hemel. Michaël en zijn engelen bonden de strijd aan met de draak. De draak en zijn engelen boden tegenstand, maar werden verslagen.”

In Mattheus 18 :10 doet Jezus een opmerkelijke uitspraak over kinderen: “Waak ervoor ook maar een van deze geringe te verachten. Want ik zeg jullie: hun engelen in de hemel

⁹⁸ Jones, David A., *Angels: A. History*, p.5.

⁹⁹ Ibid, p.7.

aanschouwen onophoudelijk het gelaat van mijn hemelse vader.”¹⁰⁰ Paulus waarschuwt in Efeze 6:12 tegen duistere machten: “Onze strijd is niet gericht tegen mensen maar tegen hemelse vorsten, de heersers en de machthebbers van de duisternis, tegen de kwade geesten in de hemelsferen.”¹⁰¹ In de 5^e eeuw CE tenslotte was er een christelijke monnik, Dionysius die na uitgebreide studie van diverse schrift gedeelten tot de conclusie kwam dat er een negenvoudige hiërarchie van engelen was: engelen, archangels, vorsten, machten, deugden, overheersingen, tronen, cherubim en serafim¹⁰².

11-1. Gevallen engelen

Openbaringen 12 geeft het beeld weer van de strijd in de hemel:

Toen brak er oorlog uit in de hemel. Michaël en zijn engelen bonden de strijd aan met de draak. De draak en zijn engelen boden tegenstand, maar werden verslagen: sindsdien is er voor hen in de hemel geen plaats meer. De grote draak werd op de aarde gegooid. Hij is de slang van weleer, die duivel of Satan wordt genoemd en die de hele wereld misleidt. Samen met zijn engelen werd hij op de aarde gegooid. Toen hoorde ik een luide stem in de hemel zeggen: Nu zijn de redding, de macht en het koningschap van onze God werkelijkheid geworden, en de heerschappij van zijn Messias. Want de aanklager van onze broeders en zusters, die hen dag en nacht bij onze God aanklaagde, is ten val gebracht Zij hebben hem dankzij hun getuigenis overwonnen. Zij waren niet aan het leven gehecht en hebben hun dood aanvaard. Daarom: juich, hemel, en allen die

¹⁰⁰ NBG Mattheus 18:10

¹⁰¹ Ibid, NBG Efeze 6:12.

¹⁰² Heil Günter, de Gandillac Maurice, *Pseudo-Dionysius, the Areopagite*, Paris Édition du Cerf, 1970.

daar wonen! Maar wee de aarde en de zee: de duivel is naar jullie afgedaald! Hij is woedend, want hij weet dat hij geen tijd te verliezen heeft (Openbaringen 12: 7-12).

De Satan en zijn volgelingen zijn de kwade krachten die zich van God hebben afgewend. Ze zijn Gods' creaturen en zijn goed geschapen, maar hebben zich afgewend van God. Waarom? Zij hebben niet de verleidingen van mensen. Ze hebben geen voedsel nodig, zij hebben geen menselijke hartstochten, zij hebben geen geldzorgen, ze hebben geen beperkte intellectuele vermogens en geen moeite om zich te beheersen. Engelen hebben geen problemen om te weten wat goed voor hen is. Waarom dan toch zich afwenden van hun schepper? Joden en Christenen hebben diverse suggesties gedaan. Jones schrijft: "the first suggestion is that the sin of the angels was pride. The pride of the angels caused them to appreciate their own greatness more than they appreciated the source of that greatness in their Creator. Thomas van Aquinas argued that the pride of the Devil expressed itself as a desire to be like God. But if the Devil had accepted the gift of Gods' life, then he would have become like God. The other sin is often attributed to the angels is envy, not envy of God but envy of human beings. According to the 11th century Rabbi Moses ha-Darsan in his Midrash on Genesis, the fall is a direct consequence of the refusal of the Satan to worship Adam."¹⁰³

Over de tijd wanneer is onenigheid. De een beweert dat het kort na de schepping heeft plaatsgevonden, de ander is van mening dat de keus vanaf het begin duidelijk is geweest. Eén ding is zeker: de Satan is gewoonweg een creatuur die zich afgekeerd heeft van het ware geluk en nu het geluk van de mens probeert te bederven. Althans zo dacht men er toen over.

¹⁰³ Ibid, p. 114

Seksuele relaties tussen gevallen engelen en dochters van de mensen

In Genesis 6:1-4 staat:

Zo kwamen er steeds meer mensen op aarde, en zij kregen dochters. De zonen van de goden zagen hoe mooi de dochters van de mensen waren, en ze kozen uit hen de vrouwen die ze maar wilden. Toen dacht de HEER: Mijn levensgeest mag niet voor altijd in de mens blijven, hij is immers niets dan vlees; Hij mag niet langer dan honderdtwintig jaar leven. In die tijd en ook daarna nog, zolang de zonen van de goden gemeenschap hadden met de dochters van de mensen en kinderen bij hen kregen, leefden de giganten op aarde. Dat zijn de befaamde helden uit het verleden.¹⁰⁴

Dit gedeelte uit Genesis wordt door velen gezien als een van de vreemdste passages uit de Hebreeuwse Bijbel. Hoe konden engelen zich aangetrokken voelen tot dochters van de mensen? Hoe konden zij vader zijn van kinderen? Waren het gevallen engelen of godenzonen? Als er gezegd wordt dat het befaamde helden uit het verleden waren, is dat dan een positieve connotatie? Waarom waren zij helden?

Augustinus is van mening dat het niet gaat om engelen of godenzonen, maar om demonen. Jones schrijft: "Augustine says: these are the gods of the woods: fauns or satyrs which common people can incubi. It seems that many reliable people have experienced these things. They wanted to describe unwanted and disturbing erotic dreams. Augustine mentions anywhere any evidence that children were born as a result of a visit by an incubus. Thomas van Aquinas, however, was very clear that no angel or demon could produce a child. Procreation

¹⁰⁴ Ibid, NBG Genesis 6:1-4.

is a natural biological power that angels and demons do not possess.”¹⁰⁵

Matthew Goff bespreekt het boek van de Wachters (I Henoch 1-36) en het boek Jubileeën van de Dode Zee rollen over dit Bijbelgedeelte.¹⁰⁶ Godenzonen worden hier bij name genoemd. Het gaat om Shemihaza en Asael. Het zou zelfs gaan over tweehonderd engelen en het boek Wachters geeft de twintig namen van hun superieuren. En dat zij de aarde bereikten vanuit de hemel op de berg Hermon. Het boek Wachters benadrukt niet het verhaal van Adam en Eva als de oorsprong van het kwaad, maar het wil de ongebreidelde seksuele escapades van de godenzonen aan de kaak stellen. Het legt een verband tussen de kinderen van de gevallen godenzonen/gevallen engelen en de toename van de onrechtvaardigheid op de aarde. Het boek vertelt hoe de godenzonen de vrouwen slechte dingen leren. Zoals het vervaardigen van metalen, het maken van wapens, het samenstellen van cosmetica en het gebruik van diverse kruiden. Door het gebruik van wapens zou het geweld tussen mensen toegenomen zijn en door het gebruik van cosmetica zouden seksuele uitpattingen toenemen. Het boek van de Wachters dateert uit de tijd van de tweede Tempelperiode en wordt door sommigen gezien als een vroeger geschrift dan Genesis.

Hoe het boek Wachters de gedragingen van de giganten beschrijft, kunnen we lezen in I Henoch 7: 3-5: “they devoured the labors of man and when they were unable to supply, the giants grew bold against them and devoured them. They began

¹⁰⁵ Ibid, p.127.

¹⁰⁶ Goff, Matthew, *Warriors, Canibals and Teachers of Evil: The Sons of the Angels in Genesis 6, The Book of Watchers and the Book of Jubilees*, Florida State University.

to sin against birds, animals, reptiles and fish, and they began to eat the flesh of each other. And they drank the blood.” Het schetst een beeld van een samenleving die aan het verworden is. Of zoals Jones het omschrijft: “They constitute a brutal and disturbing manifestation of the antediluvian evil that led to the flood.”¹⁰⁷

In het boek Jubileeën vinden we volgens Matthew Goff een andere opvatting over de gevallen engelen. De engelen zouden naar de aarde gekomen zijn om het doen en laten van de mensenkinderen te observeren, maar zij werden verleid door hen en raakten vervolgens verstrikt in de kwade bedoelingen van de mensenkinderen die hoopten door deze verbintenis onsterfelijkheid te verwerven.

Robin Routhledge concludeert over de *Nephilim* in Genesis 6:4: “The reference to the *Nephilim* in Genesis 6:4 in my view, linked with the hubris of human beings who intentionally consort with the sons of God to seek to re-acquire some kind of immortality. Their description as “heroes” serves to emphasise the distorted values of that generation and so serves as an important element in the characterisation of the widespread human corruption that results in the flood.”¹⁰⁸

Als commentaar voeg ik toe:

In de commentaren wordt wisselend gesproken over gevallen engelen en godenzonen. Het boek Wachters spreekt duidelijk over gevallen engelen die door hun optreden het kwaad over de mensen uitstorten en waar de gevallen engelen ook gezien worden als de oorsprong van het kwaad. In het boek Jubileeën worden de engelen verleid door de mensenkinderen en wordt

¹⁰⁷ Ibid, p.86.

¹⁰⁸ Routhledge, Robin, *The Nephilim: a Tall Story*, Tyndale Bulletin, January 1th 2015 p. 40.

de kwade genius van de mensenkinderen als bevestiging van het kwaad gezien. Het feit dat de kinderen van de vrouwen en de gevallen engelen/ gevallen godenzonen als helden beschreven worden, geeft volgens Routhledge meer het verziende klimaat weer dan dat het als een positieve connotatie gezien moet worden. Het feit dat Origines gevallen engelen voor mogelijk houdt, wordt door deze exegese van het Genesisverhaal voor een belangrijk deel bevestigd.

Behalve over Engelen heeft Origines een uitgesproken mening over *de ziel, de geest en de intelligentie*. Ook dieren hebben een ziel. De ziel laat zich definiëren als: "eine Substanz mit Vorstellungs- und Strebungsvermögen".¹⁰⁹ Niet alleen landdieren, maar ook waterdieren die in Origines' visie tot een lagere orde behoorden, hebben een ziel. De ziel was volgens Origines gezeteld in het bloed van levende wezens. Dit was ook de reden dat het bloed van dieren niet gegeten mocht worden. Hij ziet dit bevestigd in de Bijbeltekst Leviticus 17:14: "Want het bloed is de levenskracht van elk levend wezen. Daarom heb ik tegen de Israëlieten gezegd: 'Vlees met bloed erin mag je niet eten, want het bloed is de levenskracht van elk levend wezen, en ieder die ervan eet zal worden uitgestoten'".¹¹⁰ En ook in Genesis 1:24 wordt vermeld: "De aarde moet allerlei levende wezens (zielen) voortbrengen: vee, kruipende dieren en wilde dieren." Maar ook bij mensen kan er geen twijfel over bestaan dat mensen een ziel hebben, zoals in Genesis 2:7 wordt gezegd: "Toen maakte God, de Heer, de mens. Hij vormde hem uit stof, uit aarde, en blies hem levensadem in de neus. Zo werd de mens een levend wezen(ziel)."¹¹¹ Of engelen ook een ziel hebben heeft, daarvoor

¹⁰⁹ Ibid, *De Principiis* II, 8, 1.

¹¹⁰ Ibid, NBG

¹¹¹ Ibid, NBG

heeft Origenes geen bewijsplaatsen in de Bijbel gevonden, maar hij neemt aan dat Engelen ook een ziel hebben. God heeft ook een ziel. Hij ziet dit bevestigd in Jesaja 1, 13-14: “Eure Neumonde und Sabatte und den Groszen Tag mag ich nicht; eurer Fasten und Feiern und ihre Feste hasset meine Seele.”¹¹² Ook Christus heeft een ziel gehad toen hij op aarde was. Origenes zegt hierover: “Denn wie er wahrhaft Fleisch besasz, so musz er auch wahrhaft eine Seele besessen haben.”¹¹³ De ziel wordt bij Origenes ook wel gelijkgesteld met de psychische mens die niet kan begrijpen wat van de Gods’ geest komt. Hij refereert hier aan uitspraken van de apostel Paulus in 1 Korinthe 2:14: “Een mens die de Geest niet bezit, aanvaardt niet wat van de Geest van God komt, want voor hem is het dwaasheid. Hij kan het ook niet begrijpen, omdat het geestelijk moet worden beoordeeld”¹¹⁴ en zoals in het in 1 Korinthe 15: 44 gezegd wordt: “Er wordt een aards lichaam gezaaid, maar een geestelijk lichaam opgewekt. Wanneer er een aards lichaam is, is er ook een geestelijk lichaam. “De ziel is derhalve onvolkomen en kan het geestelijke niet bevatten. Maar het verstand kan meer. Paulus wil het verstand dichter bij de dingen van de Heilige Geest brengen, wanneer hij zegt in 1 Korinthe 14:15: “Dus wat moet ik doen? Ik moet bidden met mijn geest, maar ook met mijn verstand; ik moet zingen met mijn geest, maar ook met mijn verstand.” Geloofsactiviteiten moeten met geest en verstand beoefend worden. De ziel moet gered worden van zijn lage status. Als de ziel gered is, is hij niet meer verloren, maar hij is dan niet meer “zielig”, maar geestig.

¹¹² Ibid, *De Principiis* II, 8,1. Er is hier de Duitse Bijbeltekst gekozen, omdat hier het woord Seele gebruikt

¹¹³ Ibid, *De Principiis* II, 8, 2.

¹¹⁴ Ibid, NBG

Vgl. Lukas 19: 10: “De Mensenzoon is gekomen om te zoeken en te redden wat verloren was.”¹¹⁵ Origenes zet de ziel af tegen Gods’ geest die in de Bijbel ook wel een verterend vuur wordt genoemd (Hebreeën 12: 29) en met betrekking tot zijn engelen zegt Paulus in Hebreeën 1:7: “Die zijn engelen inzet als windvlagen, en zijn dienaren als een vlammend vuur.”¹¹⁶

Tegenover de vurige geest van God ziet Origenes de menselijke ziel kouder worden, zoals verwoordt in Mattheüs 24 :12: “En doordat de wetteloosheid toeneemt, zal bij velen de liefde bekoelen.”¹¹⁷ Origenes vindt geen plekken waar er lovend over de ziel van de mens gesproken wordt, maar meer plekken waar er in negatieve zin over de ziel gesproken wordt, zoals in Sirach 6, 4: “Eine böse Seele verdirbt den, der sie besitzt”¹¹⁸ en in Ezechiël 18: 4: “Alle Seelen sind mein; wie die Seele des Vaters, so ist auch die Seele des Sohnes mein. Die Seele, welche sündet, diese wird sterben.”¹¹⁹ Er staat dus niet de ziel die gerechtigheid beoefent, wordt gered en de ziel die zondigt zal sterven. Het is de vraag of er dan redding is voor de menselijke ziel die door afvalligheid en afkoeling vervreemd is geraakt van het geestelijk leven.

In Psalm 114: 7 Staat: “Kehre zurück, meine Seele, zu deiner Ruhestätte”.¹²⁰ Door een gerichte activiteit (wenn *sie mit Tugende ausgestattet is*) kan de ziel dus terugkeren en rust vinden. De ziel kan dan Nous (verstand) worden. Origenes ziet in de zon, de maan en de sterren voorbeelden van zielen die door gediensdig te zijn voor God weer proberen terug te keren

¹¹⁵ Ibid, NBG.

¹¹⁶ Ibid, NBG.

¹¹⁷ Ibid, NBG.

¹¹⁸ Ibid, NBG.

¹¹⁹ Ibid, NBG.

¹²⁰ Ibid, *De Principiis* II, 8, 3 Er is hier ook weer voor de Duitse Bijbeltekst gekozen, omdat het woord Seele wordt gebruikt.

om *Nous* te worden. Hij ziet deze opstijging van zielen niet voor alle pogingen even goed geslaagd, als hij zegt: “Einige Intelligenzen bewahren noch etwas von der früheren Kraft, andere gar nichts oder nur wenig. Daher kommt es, dass einige Menschen von Kind an einen schärferen Verstand zeigen, andere einen langsameren, einige aber von Geburt ganz stumpf und völlig lernunfähig sind.”¹²¹ Hier zien we dat Origenes denkt dat zielen voor de geboorte, in een voor-lichamelijke wereld afvallig zijn geworden en naar de aarde zijn gestuurd om zich te verbeteren.

Als het om Christus gaat en het gebruik van het woord ziel wordt ook de ziel dikwijls in sombere scenario's gebruikt zoals in Johannes 12: 27; “Jetzt ist meine Seele betrübt” en in Mattheüs 26:38: “Meine Seele ist betrübt bis an den Tod.” Terwijl in Lukas 23:46 staat: “Vater in uwe handen leg ik mijn geest.” En in Mattheüs 26: 41 staat niet het vlees is zwak en de ziel is gewillig, maar de geest is gewillig. Origenes' conclusie is: “So scheint es, dass die Seele etwas Mittleres ist zwischen dem schwachen Fleisch und dem willigen Geist.”¹²² Opvallend is dat in de Latijnse tekst voor ziel altijd het woord *anima* wordt gebruikt.

Origenes vermeld ook hier dat zijn overwegingen niet als leer, maar als overweging gezien moet worden, als hij zegt: “Man nehme dies nicht als Lehren, die uns vorgetragen würden, sondern als Darlegung in der Art einer Erörterung und Untersuchung (offener Probleme).”¹²³ Het betekent wel dat zijn critici vanwege deze overwegingen hem het bestaan van pre-existente zielen die naar de aarde worden gezonden voor een reinigingsproces, verwijten als onschriftuurlijk. Uit het citaat van

¹²¹ Ibid, *De Principiis*, II, 8, 3.

¹²² Ibid, *De Principiis*, II, 8, 4.

¹²³ Ibid, *De Principiis*, II, 8, 4.

Origenes uit *de Principiis* komt naar voren dat behalve heersers van de duisternis en verkeerde machten ook gevallen engelen tot menselijke lichamen getransformeerd worden, hetgeen door Edwards uitgesloten wordt. Het siert Origenes echter dat hij een poging doet om datgene wat voor ons nog verborgen is enigszins uit te leggen met behulp van Bijbelteksten en het als discussiestuk te presenteren.

12. Wie waren de bestrijders van Origenes?

In the Origenist Controversy vermeldt Elizabeth Clark vier notoire Origenes bestrijders: Epiphanius van Salamis, Theophilus van Alexandrië, Jerome en Shenute.¹²⁴

Epiphanius van Salamis (ca. 310-403 CE) is een zoon van Joodse ouders geboren in Judea. Hij bekeerde zich in zijn jeugd tot het christendom en vertrok naar Egypte waar hij ging leven als monnik. In 333 CE keerde hij terug naar Palestina om er op twintigjarige leeftijd een eigen klooster te stichten. De bisschop van Eleutheropolis wijdde hem tot priester, waarna hij dertig jaar lang leiding gaf aan een kloostergemeenschap. In 367 CE werd hij bisschop van Salamis op Cyprus. Hij is een vruchtbaar en erudiet schrijver die uiteenlopende ketterijen bestrijdt. Hij richt zijn pijlen vooral op Origenes.

In zijn brief van 394 CE formuleert hij de drie belangrijkste ketterijen van Origenes:

1. That the original bodiless condition of humans, and their subsequent “fall” into bodies, implies a depreciation of reproduction.

¹²⁴ Clark, Elisabeth A., *The Origenist Controversy*, Princeton University Press 1992.

2. That the devil will be saved, so that he will be a coheir with the righteous men of the Bible in heaven.

3. That Adam lost “the image of God”.¹²⁵

Ad 1: Het gaat hier over de opvatting dat alle mensen gevallen engelen zijn die door God van een lichaam zijn voorzien en op aarde een catharsis moeten ondergaan. Er kan derhalve pas een nieuw mens ontstaan, als er een gevallen engel beschikbaar is. Deze opvatting gaat volgens Epiphanius rechtstreeks in tegen de Bijbelse boodschap uit Genesis 1:28 “Wees vruchtbaar en word talrijk, bevolk de hele aarde en breng haar onder je gezag.”¹²⁶

Ad 2: Als de duivel uiteindelijk in de hemel gelijke behandeling krijgt als bij voorbeeld Johannes de Doper en de apostel Johannes en zo vele andere heiligen, is een differentiatie op grond van verdienste helemaal afwezig. De beloning voor een deugdzaam leven is dan helemaal betekenisloos geworden.

Ad 3. Het verliezen van het beeld van God is: “that since God is incorporeal, his “image” must also be, and with the pre-cosmic fall of the rational beings into bodies, this incorporeality was lost.”¹²⁷ Over deze bewering wordt nog uitgebreid gedebatteerd. Sommigen vinden inderdaad dat het beeld van God verloren is gegaan door de zonde, maar anderen beweren juist dat mensen ondanks hun opstandigheid het beeld van God deels behouden hebben.

Als commentaar voeg ik hier toe:

Het is duidelijk dat Epiphanius een niet uitgewerkt denkbeeld van Origines over de pre-existente zielen uitvergroot en

¹²⁵ Epiphanius, *Epistula ad Johannem Episcopum*.

¹²⁶ Ibid, NBG Genesis 1:28.

¹²⁷ Ibid, Clark p. 101.

beweert dat ieder mens een gevallen engel is volgens Origenes. Het is waarschijnlijk dat het hier gaat om volgelingen van Origenes die dit denkbeeld van Origenes op hun eigen wijze hebben geïnterpreteerd. De overtuiging dat ook de duivel gered zal worden, is inderdaad conform de opvatting van Origenes, ook al laat hij onder druk van zijn tijdgenoten hier in een brief zijn twijfel over bestaan. In zijn beschouwingen laat hij echter zien dat door een deugdzzaam leven waarin de mens verlangt om dichtbij God te willen komen, het beeld van God herwonnen kan worden.

Theophilus van Alexandrië was bijna dertig jaar patriarch van Alexandrië (385CE-412CE). Zijn ambtstijd wordt gekenmerkt door gewapende strijd met het heidendom, het Origenisme en de patriarchen van Constantinopel. Hij was een Koptische paus in een tijd van conflict tussen de nieuwe christelijke stroming en het heidense establishment van Alexandrië. Opvallend is de beschrijving van Edward Gibbon van Theophilus: “de eeuwige vijand van vrede en de deugd, een hondsbrutale, slechte man, die zijn handen afwisselend bevuilde met goud en met bloed.”¹²⁸ Zijn wapenfeit is het verwoesten van het Serapeum, een heidens bolwerk. Hij gebruikte de beelden van de goden om ze om te smelten tot potten en andere handige gebruiksvoorwerpen voor het gebruik van de Alexandrijnse kerk¹²⁹. Op zijn bevel werden 10.000 monniken vermoord vanwege vermeend Origenisme.¹³⁰

¹²⁸ Edward Gibbon, *The Decline and Fall of the Roman Empire*, New York: The Modern Library, n.d., v.2. p.57 e.v.

¹²⁹ Socrates Scholasticus, *The Ecclestial History*, 16.

¹³⁰ <http://oca.org/FSLivesAllSaints.asp?SID=4&M=7&D=10> “Deze heilige martelaren van Christus, die in de woestijn en de grotten van de Nitrische woestijn leefden werden door patriarch Theophilus van Alexandrië gedwongen een bitter dood te sterven.”

Wat waren de bezwaren van Theophilus?

Elisabeth Clark geeft een uitgebreid citaat uit de brief van Theophilus om uit te leggen wat de drijfveer van Theophilus was.

Theophilus, *Synodica ep.* (naar een vertaling van Jerome, epistula 92): “Theophilus charges against Origen commence with an attack on his subordinationism, already targeted by Epiphanius. Theophilus reports that Origen in the *On First Principles* taught that although the Son is truth when compared to us, he is a ‘lie’ when compared to the Father; that Christs’ reign will one day come to an end; and that “to the extent that Peter and Paul differ from the Saviour, to that extent is the Saviour less than the Father. Origen also teaches that the devil will be restored and submitted to God along with Christ. He proclaims that prayer should be directed to the Father alone, not to the Son nor even to the Father and the Son together. He denies the resurrection from the dead, holding instead that “after many ages” our bodies will be reduced to nothing and dissolve into thin air- but that in the meantime, resuscitated bodies will be both corruptible and mortal. As for the heavenly powers, Origen thinks that they receive their ranks, names and duties on earth through a pre-cosmic fall.”¹³¹

Mijn commentaar is:

De bezwaren van Theophilus van Alexandrië zijn dermate uitgebreid dat in het kader van deze these alle bezwaren niet in extenso behandeld en op waarde geschat kunnen worden. Opvallend is de subordinatie van Jezus t.o.v. de Vader. Bid niet tot de Zoon, maar alleen tot God. Bid ook niet tot de Vader en de Zoon.

¹³¹ Ibid. p. 108.

Het feit dat het lichaam niet daadwerkelijk opstaat, maar volgens Origenes verdwijnt in “thin air”. Origenes verklaart niet onomwonden dat het lichaam ook opgewekt zal worden in de opstanding.

De gedachte dat de Duivel uiteindelijk ook gered zal worden, is voor Theophilus onaanvaardbaar.

In zijn *Epistula Synodica* (=Jerome, *Ep. 92*) vermeldt hij dat de Origenisten zich uitgesproken hadden tegen de verwoesting van het Serapeum en andere afgoden, terwijl dit nu juist het wapenfeit was, waar hij zo trots op was.

Veel van de bezwaren van Theophilus komen overeen met die van Epiphanius van Salamis.

Jerome was een belangrijke kerkvader. In het Latijn is zijn naam Eusebius Sophronius Hieronymus. Hij leefde van 347 CE -420CE. Hij stierf op 73-jarige leeftijd. Hij is geboren in Stridon, een plaatsje in de Romeinse provincie Dalmatië. Als kerkvader wordt hij Hieronymus van Stridon genoemd. Hij ging met zijn vriend Bonosus naar Rome om retorica en filosofie te studeren. In Rome leidde hij een losbandig leven, waar hij later vreselijk spijt van kreeg. Met zijn vriend Bonosus verliet hij Rome om zich in Trier te vestigen. Hier begon hij Theologie te studeren. Voor zijn vriend Rufinus kopieerde hij o.a. een commentaar op het boek *Psalmen*. Op een reis door Klein -Azië in 373 CE belandde hij in Antiochië. Hier verloor hij twee vrienden en werd hij zelf ernstig ziek. Tijdens een visioen kwam hij tot de overtuiging dat hij zijn seculiere studies moest opgeven en wilde hij zijn leven aan God wijden. Hij trok zich terug in de woestijn van Chalcis, ten zuidoosten van Antiochië, om er 53 een ascetisch leven te leiden. Hier had hij tijd om te studeren en bekwaamde zich in het Hebreeuws. Hij vertaalde een Hebreeuws evangelie, wat later ook bekend werd als

het Hebreeuwse Evangelie, volgens de Nazarenen het echte evangelie van Mattheüs. Vanaf 382 CE werd hij aangesteld als secretaris van Paus Damasus I in Rome. Zijn geschriften zijn talrijk, maar het meest bekend is hij geworden door zijn vertaling van de Bijbel in het Latijn, de Vulgata. In Rome werd hij omgeven door een kring van vrouwen van goeden huize die een goede opleiding hadden genoten. Deze vrouwen omarmden zijn ideeën over het leiden van een ascetisch leven, ver weg van het mondaine leven in Rome en de intriges van de seculiere geestelijkheid. Hoewel hij aanvankelijk geen manifest tegenstander was van Origines en veel van zijn geschriften hogelijk waardeerde, groeide zijn verzet tegen het “Origenisme”.

In zijn brief *Contra Iohannem* formuleert hij zijn aanklacht tegen Origines in 8 punten:

1. The Son cannot see the Father nor the Holy Spirit the Son.
2. Souls had their origin as rational creatures that fell into bodies, constructed as prisons; as in Epiphanius's letter to John, the Origenists are said on this point to appeal to Psalms 119:67, 116:7, and 142:7.
3. The devil and demons will repent and come to reign with the saints.
4. The “tunics of skins” of Genesis 3:21 are to be interpreted as bodies.
5. The resurrection of the flesh is denied in Origen's explanation of Psalm I.
6. Origen allegorized the geographical and physical reality of Paradise.

7. Origen allegorized the interpretation of the waters above the heavens and below the earth in his exegesis of Genesis.
8. Humans have lost the “the image and likeness of God” through sin.¹³²

Mijn commentaar op Jerome:

Veel van de punten van de aanklacht komen overeen met die van Epiphanius van Salamis.

De aangehaalde teksten zijn:

Psalm 119:67: “Voor ik vernederd werd, tastte ik mis, nu houd ik mij aan uw woord.”

Psalm 116:7 “Kom weer tot rust mijn ziel, de Heer is je tot hulp gekomen.”

Psalm 142:7 ‘Hoor mijn noodkreet, ik ben uitgeput en moe, verlos mij van mijn vervolgers, zij zijn sterker dan ik.’¹³³

Jerome wijst de allegorische verklaringen van Origenes duidelijk af.

Shenute of Saint Shenoute the Archimandrite is geboren in 348 CE in Shenalotta in Noordelijk Egypte. Hij stierf ten gevolge van een korte ziekte in 466 CE op 118-jarige leeftijd(!) temidden van zijn monniken. Zijn oom Saint Pigol was abt van het Witte Klooster in Noord Egypte. Gedurende een van zijn reizen naar zijn oom kreeg hij een visioen, waarna zijn oom besloot hem op te nemen als monnik in het klooster. Later werd hij zelf de abt van het klooster. Tijdens zijn leiderschap groeide de kloostergemeenschap van 30 oude monniken naar een gemeenschap van 2.220 monniken en 1.800 nonnen. Hij

¹³² Ibid, Clark p. 133.

¹³³ Ibid, NBG het boek Psalmen.

versoepelde het strenge regime in het klooster en betoonde zich een betrokken leider die opkwam voor de arme boeren en de mensen die leefden op het platteland. Hij was een vaardig schrijver in het Koptisch. Hij besteedde veel aandacht aan stijl en ontwikkelde zijn eigen vorm daarin. Behalve in Bijbelse commentaren waaruit zijn grote Bijbelkennis bleek, was hij heel goed op de hoogte van de werken van Aristoteles, Aristophanes en van de Griekse legendes.¹³⁴ Diverse kloosters dragen zijn naam.

Wat waren Shenute's bezwaren tegen Origenes?

1. Origenes heeft een allegorische verklaring gegeven over de serafs uit Jesaja 2:6. De tekst luidt: "Boven hem stonden serafs. Elk van hen had zes vleugels, twee om het gezicht en twee om het onderlichaam te bedekken, en twee om te vliegen."¹³⁵ Volgens Origenes stonden de serafs symbool voor God de Zoon en de Heilige Geest. Shenute vond een dergelijke vergelijking niet kunnen, omdat de Zoon en de Heilige Geest van goddelijke oorsprong waren en niet dienst konden doen als gediensstige geesten zoals de serafs.
2. Shenute had overwegende bezwaren tegen Origenes, omdat hij afraadde tot Jezus te bidden, in plaats van tot God.
3. Shenute had evenals de drie andere bestrijders bezwaar tegen de mening van Origenes dat het lichaam in de opstanding niet opgewekt zou worden.
4. Shenute had ook ernstige bezwaren tegen Origenes'

¹³⁴ Bell, David N. Besa: *The Life of Shenoute. Cistercian Studies*, Cistercian Publications, 1983.

¹³⁵ Ibid, NBG Jesaja 2:6.

allegorische uitleg van het Heilig Avondmaal. Dat het brood niet werkelijk het lichaam van Christus was en de wijn niet waarlijk het bloed van Christus.

5. Shenute deelde evenmin evenals zijn medebestrijders Origenes' theory over de pre-existente zielen die naar de aarde gestuurd zijn om een reinigingsproces te ondergaan.¹³⁶

Mijn commentaar bij Shenute:

Shenute legt weer een andere nadruk, maar veel van de bezwaren komen overeen met de andere bestrijders van Origenes. Het fragment uit Jesaja en het Heilig Avondmaal krijgen hier een belangrijke plek.

Opvallend bij de vier bestrijders is dat de nadruk niet ligt bij de Alverzoening, de Apokatastasis, maar vooral bij het feit dat het lichaam niet opgewekt wordt bij de opstanding en Origenes' opvatting over de pre-existente zielen die naar de aarde worden gezonden om een reinigingsproces te ondergaan.

Samenvatting en conclusies

Origenes voelt zich verantwoordelijk om met de Bijbel in de hand in de beginperiode van de christelijke kerk de orthodoxe leer van de kerk te verwoorden. In zijn belangrijkste werk *de Principiis* behandelt hij het ontstaan van de mensheid, de Drie-eenheid en de eschatologie. In dit handboek behandelt hij onderwerpen met meer en minder overtuiging. Als hij over de Drie-eenheid van God spreekt hij met overtuiging, maar onderwerpen, zoals de eschatologie, die hij niet zeker kan weten naar zijn overtuiging worden niet leerstellig, maar als discussiestuk gepresenteerd.

¹³⁶ Ibid, Clark p. 156

Uit zijn biografie komt naar voren dat hij leergierig was en al snel anderen onderwijs gaf in theologische onderwerpen als catecheet, maar hij gaf ook onderwijs in grammatica. Zijn belangstelling voor filosofie en retorica werd spoedig duidelijk en hij verbond dat met een ascetische levensstijl waarbij hij celibatair wilde leven met een duidelijke discipline van bidden en vasten. Toen hij in Caesarea kwam te leven, stichtte hij de “School van Caesarea”, een theologisch opleidingsinstituut. Door zijn goede reputatie en theologische inzichten, werd hij officieel toegelaten tot het predikambt en het verzorgen van kerkelijk onderwijs. Zijn tomeloze energie leverde talrijke geschriften op met gezaghebbende inhoud. Met name zijn leergeschrift over Het Onze Vader vermeldt niet alleen de verklaring van het gebed, maar ook hoe en met wat voor houding je moet bidden. In alles lijkt hij te streven naar de perfecte mens die alles wat het lichaam vraagt, ondergeschikt maakt aan een geestelijk leven met als doel om zo dicht mogelijk bij God te komen.

Zijn ascetische levenshouding wordt niet vertaald in duidelijke voorschriften wat je wel en niet moet doen. Het is een

Geestelijk verstaan waarbij het lichaam niet verworpen wordt of ontkend, maar waarbij het lichaam een noodzakelijk omhulsel is van de geest die zich voorbereid op een geestelijk leven. Ieder mens heeft geestelijke wijsheid, gevoel van rechtvaardigheid, zelfbeheersing, dapperheid en het vermogen zich te ontwikkelen tot een beter mens. Het is de taak van de mens om deze eigenschappen te ontwikkelen en daardoor steeds beter aan zijn bestemming te voldoen.

In Origenes' tijd was de vraag of ook het lichaam in het hiernamaals opgewekt zal worden, zeer actueel. Het gangbare geloof was dat de mens “naar lichaam en geest” opgewekt 69

zal worden. Origenes' standpunt is niet geheel duidelijk. Hij is van mening dat het lichaam niet afwezig is in de opstanding, maar dat het in een onvergankelijke vorm omkleed door Het Kleed van de Here Jezus Christus, zoals God dat wil, zal voortbestaan.

Origenes is tijdens het 5^e Oecumenische Concilie in 553 CE mede veroordeeld als ketter vanwege zijn opvattingen over de Apokatastasis, de Alverzoening. Uiteindelijk zullen al Gods schepselen, volgens Origenes, tot inkeer komen en zich gewonnen geven aan Gods liefde, ook al zal er bij velen een catharsis, een reinigingsproces, voor nodig zijn wat mogelijk niet in deze wereld, maar in een volgende, of in een daaropvolgende wereld tot stand komt. Uiteindelijk zal ieder mens zich uit vrije wil aan God onderwerpen. Hij onderbouwt deze overtuiging met de woorden van I Korinthe 15: 25: "Want hij moet koning zijn totdat God alle vijanden aan zijn voeten heeft gelegd". Hij voegt eraan toe dat Gods' overwinning geen overwinning is, zoals wij dat gewend zijn, maar een liefdevolle overgave, waarbij zelfs vijanden vrienden zijn geworden.

Gregory van Nyssa die in een latere periode leefde (340-395 CE) was eenzelfde mening toegedaan. Hij citeert de tekst uit Filippenzen 2: 10-11 toe waarin we Paulus horen zeggen: "Opdat in de naam van Jezus elke knie zich zal buigen, in de hemel en op aarde en onder de aarde, en elke tong zal belijden: Jezus Christus is Heer tot eer van God, de Vader."

John A.T Robinson voegt daar nog enkele teksten aan toe. Met name de tekst uit Romeinen 5: 18: "Kortom, zoals de overtreding van één enkel mens ertoe geleid heeft dat allen werden veroordeeld, zo zal de rechtvaardigheid van één enkel mens ertoe leiden dat allen worden vrijgesproken en daardoor zullen leven."

Mark Julian Edwards vergelijkt de goden van Plato met de God van Origenes. Ook bij Plato is er de aansporing om een deugdelijk leven te leiden met afzien van wereldse goederen en geneugten om zo te streven naar een contemplatief bestaan waarbij de mens de wereld ontstijgt om tot een hoger bestaan in een transcendente wereld te geraken. Hij moet dat echter doen op eigen kracht en bijna niemand is echt in staat om de Ideaalbeelden van goedheid en gerechtigheid te bereiken uitgezonderd de filosoof en de liefhebber van ware schoonheid. Bij Origenes vinden we geen Ideaalbeelden, maar een persoonlijke God waarin alle goede eigenschappen verenigd zijn en die toegankelijk is voor iedereen en je helpt om alsmaar opnieuw te proberen om stapsgewijze te groeien in het verwezenlijken van je bestemming. Jezus' openbaring in het vlees is daar het bewijs van.

Ilaria Ramelli laat zien hoe de meningen van Origenes en Gregory van Nyssa beïnvloed zijn door het filosofische klimaat van die tijd, maar dat zij beiden overtuigd zijn dat ieder mens uiteindelijk zijn doel zal bereiken en tot God verenigd zal worden.

De allegorische exegese heeft bij Origenes en Gregory van Nyssa een belangrijke plek. Hoewel de letterlijke betekenis van Bijbelteksten voor beginnende gelovigen van waarde kan zijn, hechten beide kerkvaders een hogere waarde aan de geestelijke of figuurlijke interpretatie van de Bijbelverhalen. Met name de allegorische uitleg van het Hooglied lijkt zowel bij Origenes als bij Gregory van Nyssa een vanzelfsprekende zaak.

Engelen zijn gediensstige geesten en hebben volgens Origenes in de hemel allen een naar hun capaciteiten toegewezen functie. Hoewel Origenes niet beweert dat alle mensen

gevallen engelen zijn, zijn er naar zijn overtuiging verkeerde krachten en ook engelen in de transcendente wereld die door hun afkeer van God uiteindelijk in menselijke lichamen transformeren om op aarde een catharsis te ondergaan.

De menselijke ziel moet op aarde een status verhoging ondergaan. Van een psychisch functioneren moet hij tot een geestelijk en verstandelijk functioneren groeien om tot begrip van God te komen. De ziel neemt daarbij een tussenpositie in tussen het lichaam en de geest.

Uit de bezwaren van de vier kerkvaders die besproken zijn, komt vooral Origenes' visie op de pre-existente zielen die op aarde een reinigingsproces moeten ondergaan, aan de orde als bezwaar. Origenes' visie is uit zijn geschriften niet geheel duidelijk en onomstotelijk te destilleren. Het lijkt erop dat zijn volgelingen verantwoordelijk zijn voor deze interpretatie. Het bezwaar lijkt zich niet zo te richten op Origenes, als wel op het Origenisme.

Origenes is op het Oecumenisch concilie van 553 CE gedegradeerd van kerkvader tot ketter, terwijl hij zijn leven lang zich ingezet heeft voor een orthodoxe geloofsleer als een krachtige ondersteuning van het zich ontwikkelende Christendom. Hij heeft daarbij gewaagde standpunten ingenomen, zoals bij zijn overtuiging over de Alverzoening die voor de gelovigen van die tijd tot een belangrijke steun voor het geloofsleven geweest moet zijn. Hij heeft zich ook een beeld proberen te vormen hoe het er in de hemel aan toe gaat. Met name of er in de hemel ook kwade machten aan het werk zijn. Hij doet dat met terughoudendheid en biedt zijn denkbeelden als disputatio aan. Uiteindelijk zijn zowel zijn denkbeelden over "het lichaam na de dood", zijn overtuiging over de Alverzoening, zijn neiging tot allegorische verklaringen, als het pre-existent 72

zijn van zielen samen de reden geworden van zijn veroordeling tot ketter.

Bibliografie

Athanasius, *De Incarnatione, Athanase d'Alexandrie sur l'Incarnation du Verbe*, Edited by Charles Kannengieser, Source Chrétiennes 199, Paris: Cerf., 1973

Balás, D.L. *Metousia Theou: Man's Particiupation in Gods' Perfections according to Saint Gregory of Nyssa*. Studia Anselmiana 55. Rome: Pontificium Institutum S. Anselmi, 1966

Bell, David N. *The Life of Shenoute. Cistercian Studies, Series, vol. 73*. Kalamazoo: Cistercian Publications, 1983

Bostock, D.G. *Medical Theory and Theology*. In *Origeniana Tertia: The Third International Colloqium for Origen Studies*, editd by Richard Hanson and Henri Crouzel, 191-99. Rome: Ateneo, 1985

Clark, E.A., *The Origenist Controversy*, Princeton University Press, 1992

Crombie, I.C., *An Examination of Plato's Doctrines Vol. 2*, London 1963

Crouzel, E.T. *Origen*, Edinburgh 1989

Crouzel H. *Hades et La Géhenna Selon Origène*, *Gregorianum* 49, 291-331

Daley, B.E., *Hope of the Early Christian Church, a Handbook of Patristic Theology*, Cambridge: Cambridge University Press, 1991

Daniélou, J. *Origen*. Translated by Walter Mitchell, London: Sheed & Ward 1955

De Nieuwe Bijbelvertaling, 2004-2007, Bijbelgenootschap Haarlem

Edwards, M.J., *Origen against Plato*, Ashgate Publishing Limited 2002

Fédou, M. *Christianisme et religions païennes dans le Contre Celse d'Origine*, Paris 1988

Goff Matthew, *Warriors, Cannibals and Teachers of Evil: The Sons of the Angels in Genesis 6, The Book of Watchers and the Book of Jubilees*, Florida State University 2010

Görgemanns, H. und Karpp, H. *Origenes Vier Bücher von den Prinzipien*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft Darmstadt, 1985

Gregory of Nyssa, *Catechetical Oration 26*

Gregory of Nyssa, *Homilies on the Song of Songs* (Writings from the Greco-Roman world 13, Atlanta: Society of Biblical Literature, 2012)

Hanson, S.R. *Every Knee Should Bow: Biblical Rationales for Universal Salvation in Early Christian Thought*, Lanham, M.D.: Rowman & Littlefield, 2003

Hanson, R.P.C.D. *The Search for the Christian Doctrine of God*. Edinburgh, 1988

Harmon, Steven R. *Apokatastasis and Exegesis: A Comparative Analysis of the Use of Scripture in the Eschatological Universalism of Clement of Alexandrië, Origen and Gregory of Nyssa*. PHD diss Southwestern Baptist Theological Seminary 1997

King, Christopher J. *Origen On the Song of Songs As the Spirit of Scripture*, Published to Oxford Scholarship Online, February 2006

Norris Jr. R.A., *Introduction: Gregory of Nyssa and his Fifteen Homilies on the Song of Songs* (Writings from the 75

Greco- Roman World 13; Atlanta: Society of Biblical Literature, 2012), xiii-liv

Norris, F.W.G. *Universal Salvation in Origen and Maximus in Universalism and the Doctrine of Hell*. Papers presented at the fourth Edinburgh Conference on Christian Dogmatics 1991, edited by Nigel M. de S. Cameron 35-72. Carlisle, UK: Paternoster, 1992.

MacDonald, G. *All Shall Be Well*, James Clark & Co, 2011

McGucking, J.A., *The Westminster Handbook to Origen*, Westminster John Knox Press, 2004

Rabinowitz, Celia E. *Personal and Cosmic Salvation in Origen*, *Vigilae Christianae* 3838(1984) 319-29

Ramelli, I.L.E., *Origen, Gregory of Nyssa, and the Biblical and Philosophical Basis of the Doctrine of Apokatastasis*, *Vigiliae Christianae* 61, 2007

Robinson, J.A.T., *In the End, God.....* James Clark & Co, reprinted 2011 Routhledge Robin (*The Nephilim: A Tall Story*), *Tyndale Bulletin*, January 1th, 2015

Williams, Rowan D. *Origen: Between Orthodoxy and Heresy. In Origeniana Septima: Origenes in Den Auseinandersetzungen Des 4, Jahrhunderts*, edited by W.A. Bienert and U. Kühneweg, 3-14. Leuven: Leuven University Press, 1999

